

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192241

UNIVERSAL
LIBRARY

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. **M 88** Accession No. **M 3314**

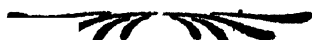
R 16 N
Author **रामकृष्ण नारायण अष्टांग**

T le **नारिकर्ण दृष्टि**

This book should be returned on or before the date
last marked below

नाशिकचीं द्राक्षें

[फेब्रुवारी १९४३ मधील महात्मार्जीच्या उपवासाच्या
वेळीं नाशिक जेलमध्ये लिहिलेली डायरी]

लेखक

रामकृष्ण नारायण अष्टपुत्रे, धुळे

(सर्व हक्क प्रकाशकाचे स्वाधीन)

सन १९४५]

[किंमत १। रुपाया]

प्रकाशक
गो. स. मदाने
संचालक, भारत-प्रकाशन,
नवगृही, धुळे.

CHECKED. 1951

CHECKED 1956

अर्पण-पत्रिका

ज्यांच्यापासून मिळालेल्या संस्काराने, उत्तेजनाने व प्रेमळ
आशीर्वादाने चिकित्सापूर्वक स्वतंत्र विचार करण्याची
गोडी मला लागली

त्या

ती. दादा व ती. सौ. आई

यांच्या चरणीं

आदर व प्रेमपूर्वक समर्पण

मुद्रक
न. चि. सरदेशपांडे,
आदर्श मुद्रणालय
३९५/५ सदाशिव पेठ, पुणे २.

प्रस्तावना

१९४२ च्या राष्ट्रीय आंदोलनात नाशिकच्या तुरुंगात दीर्घकाल वास करण्याची सुसंधि प्राप्त झाली. अनेक थोर कार्यकर्त्यांना तेथे परिचय झाला. तथापि वाचन आणि लेखन हे तुरुंगातील दोन मोठे मित्र असतात. त्याच्या संगतीत काल आनंदाने निघून जातो. या ठिकाणी विद्यार्थी संघटनेवरील माझे विचार पुस्तकरूपाने लिहीत असता, 'व्यक्तित्वविकास' या विभागात, आपला विकास घडवून आणण्याच्या कामी ज्या साधनाचा उपयोग करून घ्यावयाचा त्यापैकी लेखन हे एक प्रमुख साधन आहे असे मी म्हटले होतं. या मुद्याचे विवेचन करित असता मी लिहिले होते:—
'...आपल्या मनातील खळबळींना कागदावर उतरविण्याच्या प्रक्रियेत विचाराना एक प्रकारची सुसंगति प्राप्त होते व ते व्यक्त करण्याची एक कला विचारात आणि लेखनात उत्पन्न होते. ... विचार एरवी अस्पष्ट, अव्यवस्थित स्वरूपात मनोवितानात पसरलेले असतात, पण लेखनासाठी लेखणी उचलून, बुद्धीला आज्ञा केली की, ती सर्व स्पष्ट-अस्पष्ट विचाराना त्याच्या त्याच्या जागेवरून ओढून आणून एका क्रमाने शिर्षीत उभी करते...रसग्राही वाचन हे अत्यंत उद्बोधक, आनंददायक, विचारप्रवर्तक आणि बुद्धीला सूक्ष्मता देणारे असते. ...' इ.

वरील निष्ठावर लिहीत असता नित्य नवे नवे विचार व कल्पना मनात उत्पन्न होत आणि त्या सर्वांचा मी लेखनात उपयोग करितहि असे, अशाच प्रकारच्या एका कल्पनालतेपासून 'नाशिकच्या द्राक्षाचा' जन्म झाला आहे.

लेखनाच्या अनेक अंगांचा विचार करित असता मी लिहिले होते की, दररोज व्यपहारात ज्या गोष्टी घडत असतात, ज्या व्यक्तीशी आपला संबंध येतो, जे लहानमोठे उद्बोधक प्रसंग घडून येतात, जे वाढ्या वाचनात येतं, जे आपण ऐकतो-पाहतो, त्यासंबंधी आपल्या मनात काहीतरी विचार उत्पन्न होतातच, ते जसेच्या तसे लिहून काढावे. या मुद्याचे सविस्तर विवेचन करित असता, त्याचे प्रात्यक्षिकहि माझ्याकडून चालूच होते. याच वेळी महात्मा गांधींच्या उपवासाने देशातील वातावरण गंभीर आणि विलक्षण खळबळीचे झाले. रसिक वाचकापुढे रसग्रहणासाठी ज्या द्राक्षाचा घोंस पुढे केला आहे ती या ऐतिहासिक घटनेच्या वेळीच पोसली गेली असल्याने साहित्यिकच त्यातील काहीमन्ये त्या त्या वेळच्या विचाराचे आदे.

लून प्रतिबिंबित झालेले दिसून येईल. जे विचार मनात आले ते तसेच लिहून काढले. साधारणः एक महिन्याच्या कालावधीत त्या वेळच्या राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय घटनासंबंधी जे विचार मनात आले, ज्या व्यक्तींचा विशेष परिचय झाला अगर जसा संबंध आला, जे काही वाङ्मय वाचनात आले, जी चर्चा केली, त्या सर्वांबाबत मनावर झालेल्या प्रक्रियांचे प्रातिबिंब जसेच्या तसे प्राजलपणे कागदावर उतरले गेले. त्यामुळे एकाच विषयाचे संपूर्ण विवेचन कोठेच आढळून येणार नाही, पण अनेक विषयांवरील त्रोटक विचार सर्व ठिकाणी विखुरलेले दिसतील. इंग्रजीमध्ये काही लेखकांनी आपल्या दिनचर्या प्रसिद्ध केल्या आहेत. त्यांपैकी काहींचे स्वरूप काही बाबतीत अशाच प्रकारचे आहे आणि मला ते आवडले. त्याच्या वाचनाने अशा प्रकारच्या लेखनासंबंधी माझ्या कल्पना अधिक स्पष्ट झाल्या हे लिहिणे आवश्यक आहे. अशा प्रकारची पुस्तके मराठीत प्रसिद्ध झालेली माझ्या तरी पाहण्यात फारशी नाहीत. आणि त्या दृष्टीने मराठी वाचकाना नाशिकच्या प्रख्यात भूमीत उत्पन्न झालेली ही द्राक्षे अभिनव वाटल्या- शिवाय राहणार नाहीत असा विश्वास आहे. त्यातील रसगुणासंबंधी रसिका- नीच ठरवावे.

क्षयरोगासंबंधी विशेष अभ्यास करण्यासाठी दक्षिण हिंदुस्थानातील सुविख्यात अशा आरोग्यवरम (मदनापल्ली) येथील क्षयरोग्यांच्या आश्रमात (Sanatorium) मी सध्या आलो असल्याने माझी हस्तलिखिते, माझे मित्र व अनेक सार्वजनिक कार्यांतील सहकारी भारत प्रकाशनाचे संचालक श्री. गोपाळराव मदाने यांच्या स्वाधीन करण्यापलीकडे पुस्तकप्रसिद्धीच्या कामात मी काहीच केले नाही. पुस्तकातील इंग्रजी उताऱ्यांचे भाषांतर मूळच्या हस्तलिखितात नव्हते ते श्री. मदाने यांनीच करवून घेतले आहे. शिवाय हल्ली छपाईसंबंधाच्या अडचणी सगळीकडे भासत असता हे पुस्तक प्रसिद्ध करण्याचे कार्य हे त्याच्या चिकाटीचे फळ आहे आणि त्याबद्दल आभार मानून त्याच्या मित्र-ऋणातून मी थोडाच मुक्त होणार आहे ? इतर ज्यांचे ज्याचे साहाय्य या कामी झाले त्या सर्वांचे मी आभार मानतो.

आरोग्यवरम
रंगपंचमी, शके १८६६. }

११/१०/३५

नाशिकची द्राक्षे

कथं वातो नेलयति कथं न रमते मनः ।

किमापः सत्यं प्रेप्तवन्तीनेलयति कदा चन ॥

—अथर्व वेद १०-७-१७

(भावार्थ—वारा निश्चर का राहत नाही ? मानवी मनाला विघ्नांति कां बरे माहित नाही ? आणि खरोखर, पाणी कोठे आणि कशाच्या शोधात सारखे वाहत आहे व क्षणभरादे थांबत नाही ?)

ता. ११-२-१९४३

आज आम्हाला वर्तमानपत्रे उशीरा मिळाली आणि ती मिळाली तेव्हा सर्वांना विजेच्या घक्याप्रमाणे एक विलक्षण घका बसला. महात्मा गांधींनी २१ दिवसांचा उपवास सुरू केल्याची बातमी त्यांत आली होती. ज्येष्ठ-राय व महात्माजी यांच्यामधील पत्रव्यवहारहि प्रसिद्ध झाला होता. पण या पत्रव्यवहाराची कुणालाच अगोदर कल्पना नसल्याने आणि गांधींचा उपवास सुरूहि झाल्याने सर्वांना विलक्षण आश्चर्य वाटले. पण त्यात आश्चर्यापेक्षा चिंतेचीच छटा जास्त होती आणि ही चिंता गांधींच्या प्रकृतीबद्दल होती. सान्याचे चेहेरे एकदम गंभीर झाले. सान्या हिंदुस्तानभर प्रत्येक व्यक्तीच्या हृदयावर असाच गंभीर आघात झाला असला पाहिजे. गांधींचे बनमनावर किती यजन आहे याची पुनः यावेळी आणखी एकदा प्रचीति आली. या महापुरुषाचा भारतीयांच्या हृदयावर इतका अद्वितीय प्रभाव आहे की, प्रत्येकाला त्याच्या उपवासाची बातमी वाचून आणि ऐकून आपल्या हृदयाचाच कचका कोणी छोडीत आहे असे वाटले. गांधींचा देह

नाशिकचीं द्रष्टे

आणि त्याचा प्राण हा आतां त्याचा स्वतःचा राहिला नसून तो सान्या राष्ट्राच्या मालकीचा झाला आहे. गांधींनीं प्राणान्तिक उपवास सुरू केला नाही हें खरें, पण तीन आठवड्यांचा दीर्घ उपवास या वयोवृद्ध तपस्व्याला कसा निभावून नेईल कुणाला ठाऊक, अशी चिंता प्रत्येकाच्या मनात वाटल्यावाचून राहिली नाही. एका परी त्याचा प्राण पणाला लागला असेंच म्हटलें पाहिजे. आणि गांधींचा प्राण म्हणजे राष्ट्राचा प्राणच पणाला लावण्यासारखें आहे हें आमच्यातील प्रत्येक व्यक्तीच्या चेहऱ्यावरून दिसून येत होतें.

गांधींच्यावर लोकांची श्रद्धा किती गाढ आहे याचें एक प्रत्यंतर कांहीं दिवसांपूर्वी येथेंच तुरुंगात आले होतें. डॉ. जीवराज मेहता यांची प्रकृति कांहीं बरोबर नसताहि त्यांना एकाएकी या तुरुंगातून दुसरीकडे कोठेंतरी नेण्यात आलें होतें. त्यांना कोठें नेलें हें अर्थातच कळलें नाही. आणि आजहि आम्हाला तें माहीत नाही. तथापि डॉ. जीवराज हे गांधींचे वैद्यकीय सल्लागार हें सर्वभूत असल्यानें व त्याच सुमारास तपस्वी भणसाळींचा दिव्य उपवास चालूं असल्यानें त्याच वेळीं महात्माजींनींहि उपवास सुरू केला आहे किंवा काय आणि त्या वेळीं त्यांच्याजवळ डॉ. जीवराज असावे म्हणून त्यांना नेलें आहे किंवा काय अशी एकच शंका प्रत्येकाच्या मनात चमकून गेली आणि सर्वांनीं एकत्र जमून डॉ. जीवराज यांना जाताना जो गंभीरपणें निरोप दिला त्या वेळीं गांधी या राष्ट्रपुरुषानें सर्वांच्या हृदयांत जें निःशब्दाळ्याचें स्थान मिळविलें आहे त्याचें कौतुक वाटल्यावाचून राहिलें नाही.

गांधींना नेहमीं गौतम बुद्धाची उपमा देण्यात येते. ही उपमा दोन प्रकारांनीं देण्यात येते. कांहीं लोक मोठ्या आदरानें भगवान् बुद्धाशीं गांधींची तुलना करून त्यांच्या अहिंसा तत्त्वाविषयी व त्यांच्या अनासक्त जीविताविषयी आपला पूज्यभाव व्यक्त करतात. याच्या उलट त्यांच्या अहिंसावादाचा उपहास करणारे लोक असें प्रतिपादन करतात कीं, बुद्धानें अहिंसा धर्माचा प्रसार करून राष्ट्रातील क्षात्रतेज नष्ट केलें, प्रतिकारक्षमता नाहीशी केली आणि त्यामुळे परकीयांच्या सान्या आपल्या देशावर

अव्याहत चालू राहिल्या आणि शेवटीं मुसलमानांचें साम्राज्य हिंदुस्तानभर पसरलें. त्याला कारण बुद्धाचें अहिंसा धर्माचें प्रतिपादन ! बुद्धाच्या अहिंसा-धर्मानें हिंदुस्तानचें नुकसान केलें किंवा काय हा प्रश्न बाजूस ठेवून त्याच्या व गांधीच्या अहिंसाधर्माचा तुलनात्मक दृष्टीनें आपण विचार करूं लागलों तर असें म्हटल्यावाचून राहवत नाही की, गौतम बुद्धाच्या अहिंसा धर्मापेक्षा गांधीचें अहिंसेचें तत्त्वज्ञान अधिक वास्तव, अधिक व्यापक आणि अधिक टिकाऊ आहे. जगातील दुःखाचा तिटकारा देऊन व दीन दुःखळ्यांची दया वाटून दुःखाच्या उपशमार्थ भूतदयाप्रेरित अशा अहिंसा धर्माची बुद्धानें प्रस्थापना केली. जगातील व्यवहारात न पडता व्यवहार-विन्मुख होऊन त्याचा आचारधर्म आचारात आगावयाचा होता पण अशानें जगातील प्रश्न सुटत नाहीत. गांधींनीं आपल्या अहिंसा धर्माचा उपयोग युयुत्सु वृत्तीनें राष्ट्रांतील राजकीय, आर्थिक, सामाजिक अशा सर्व क्षेत्रांत लागू केला. एवढेंच नव्हे तर आंतरराष्ट्रीय संबंधातहि त्याचा कसा उपयोग करता येईल, हें त्यांनीं दाखवून दिलें आहे. व्यवहाराला व संसाराला भिऊन दूर न पळता जगात उत्पन्न होणारे सर्व प्रकारचे प्रश्न युयुत्सु व श्रद्धायुक्त, अभय चित्तानें सोडवूं पाहणारा गांधींचा अहिंसावाद हा बुद्धाच्या अहिंसाधर्मापेक्षा खात्रीनें श्रेष्ठ आहे आणि मानवसमाजाच्या स्वभावाचें मर्म समजून घेऊन त्याच्या विकासशिलेवर त्याची उभारणी केली असल्यानें तो जास्त टिकाऊहि आहे आणि याच दृष्टीनें गांधींचा अहिंसाधर्म हा अद्वितीय आणि अपूर्व असा आहे. आजपर्यंतच्या इतिहासात अशा प्रकारचे राष्ट्रान्तर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय प्रश्न सोडवूं पाहणारे अहिंसेचें तत्त्वज्ञान कोणी प्रतिपादिलेंहि नाही. आणि कोणी तें इतकें यशस्वी करूनहि दाखविलें नाही. ख्रिस्त-बुद्ध-महंमद इत्यादि महात्मांनीं प्रेमाचा उपदेश केला आणि सर्वांचें जीवित सुखाचे व्हावें म्हणून आपलें जीवितहि वेचलें पण प्रेममय अहिंसा धर्माची शास्त्रीय पायावर उभारणी करून तिची सिद्धान्तप्रणालि बांधण्याचें व त्या प्रणालीच्या अनुसार आपले शास्त्रीय 'प्रयोग' चाळू ठेवण्याचें महान् कार्य महात्मा गांधींनींच केलें. हा महत्त्वाचा फरक लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. मनुष्य एखादें तत्त्व व्यवहारात प्रत्येक क्षेत्रात आचर-

माशिकर्ची द्राक्षे

पात आणूं लागला की, त्या तत्त्वाची माडणी आणि त्याचा विकास ही अत्यंत शास्त्रशुद्ध पायावर करावी लागतात आणि त्या तत्त्वाच्या उत्कर्षाचें आणि उपयुक्ततेचें बीज या शास्त्रीय पायातील भक्कमपणावरच अवलंबून असतें. संसारात राहूनहि प्रेममय अहिंसामार्गाचा अवलंब करून प्रत्येकाला स्वतःच्या उन्नतीबरोबरच आपल्या समाजाची व राष्ट्राची उन्नति कशी करता येईल हें गार्धीवाद दाखवितो. मनुष्याचें भ्रेष्ठतम कर्तव्य म्हणजे केवळ आपली स्वतःचीच उन्नति करून घेणें हें नव्हे तर ज्या समाजात आणि राष्ट्रात आपला जन्म झाला त्या समाजाची आणि राष्ट्राची सेवा करणें हें होय आणि या प्रवृत्तिपर दृष्टीनें गार्धीच्या तत्त्वज्ञानात गतिचा सदुपदेश पूर्ण विकास पावला आहे असें दिसून येईल.

राजकारणात उपवास आणवा किंवा नाहीं हा एक मोठा वादाचा प्रश्न आहे. तथापि यासंबंधात सर्वसामान्य असा कोणताहि सिद्धांत न वाघता असे म्हणणें जरूर आहे की, सामान्य जनाचें मोजमाप गार्धीसारख्या अद्वितीय व्यक्तीच्या बाबतीत लावणें बरोबर नाहीं. गार्धीसारखी व्यक्ती हजारों वर्षांत एकदाच होते आणि जरी सर्व जगाला आणि जगातील सर्वसाधारण बहु-जन समाजाला शिकवण देणें हेंच तिचे जीवितकार्य असतें तरी तिच्या वैयक्तिक विकास इतक्या उच्च दर्जाला पोचलेला असतो की, तिच्या काही कृति या तिच्या स्वतःच्या निराळ्या मापानेंच मोजाव्या लागतात. आणि खुद्द गार्धीनींच म्हटल्याप्रमाणें आदर्श असा केवळ एक सत्याग्रहीहि आपल्या भ्रष्टेनें प्रचंड शक्ति निर्माण करूं शकतो. गार्धीना ते केवळ एक साधु आहेत, राजकारण त्यांना काहीं कळत नाहीं असें म्हणण्याची प्रथा काहीं दिवसापूर्वी पडली होती. पण आता तसें कोणीहि मानीत नाहीं. मार-तीय संस्कृतीचें सर्वश्रेष्ठ स्वरूप या महापुरुषाच्या रूपानें एकत्र झाले आहे हें मान्य करूनिहि, गांधी हे एक महान् मुत्सद्दी आहेत; ते जसे एक साधु-पुरुष आहेत, त्याचप्रमाणे राजकारणातहि ते कुशल आणि चतुर आहेत याविषयी कोणास शंका राहिलेली नाहीं. आधुनिक अगर सामान्यतः प्राचीन अशा कोणत्याहि सर्वसामान्य कल्पनांच्या चौकटीत ते बसत नाहींत. राज-कारणी मुत्सद्दी कसा असतो अगर असला पाहिजे याविषयी सर्वसामान्य ज्या

कल्पना अनादि कालापासून चालत आल्या आहेत त्यांनाच प्रमाण मानणा-
रंना गाधी हें एक कोडें होऊन बसलें आहे. 'जारागनेव नृपनीतिरनेकरूपा'
ही राजकारणाचीच नेहमीची व्याख्या ! तथापि मनुष्याचा जसजसा विकास
होत आहे आणि त्यानें परिश्रमानें संपादन केलेल्या ज्ञानदीपाच्या प्रकाशानें
त्याचा पुढील मार्ग जमजसा जास्त जास्त स्पष्ट होत आहे तसतसे त्याच्या
पुढें नवे नवे आदर्श निर्माण होत असतात आणि या आदर्शदीपानें पुढील
हजारों वर्षांचा काल प्रकाशित होत असतो. अंधुक अशा मागील कालखंडावर दृष्टि
न ठेवता उद्दीपित, प्रकाशमान, सुस्पष्ट अशा या भविष्य कालावर नजर ठेवूनच
आपणांस गाधीसारख्या महान् व्यक्तीच्या चरित्राकडे पहावयास पाहिजे. एखादी
गोष्ट केवळ परंपरेनें चालत आली आहे म्हणूनच ती मानली पाहिजे हें जसें
कोणताहि प्रामाणिक बुद्धिवादी मनुष्य आज मानू शकणार नाही, त्याच-
प्रमाणें कोणत्याहि आदर्शाच्या बाबतींतहि आपण समजावयास पाहिजे. अस्तु-
त्यतेबाबतच्या पूर्व कल्पना—निदान परंपरेनें आज हजारों वर्षे चालत आलेल्या—
या जशा आज चूक मानल्या जाऊन नव्या स्वतंत्र कल्पनांचा उदय होत
आहे त्याचप्रमाणें राजकारणाबद्दलहि नव्या मूल्यमापनांची निर्मिती होत आहे
आणि तशी ती झाली पाहिजे.

लोकशाही, साम्यवाद या आधुनिक राजकारणविषयक कल्पनामुळें राष्ट्रा-
सर्गत प्रश्न व आंतरराष्ट्रीय संबंध याची व्यवस्था एका निगळ्याच तत्त्वावर
लावण्याचा प्रयत्न चालू आहे. प्रत्येक राष्ट्र हें आता संपूर्णपणें स्वतंत्र असें
राहिलें नसून आधुनिक शास्त्रीय शोधानां पृथ्वीच्या पाठीवरील सर्व राष्ट्रांचें
परस्परवलंबित्व वाढविलें आहे. अशा परिस्थितीत राष्ट्रांगाष्ट्रांतील व्यवहार
सर्वस्वी निराळ्याच पद्धतीनें चालणार आहेत यात शंका नाही आणि तसा
तो न चालला तर सर्वांचाच नाश झाल्याशिवाय राहणार नाही. सर्वांच्या
सुरक्षिततेच्या दृष्टीनें हे आंतरराष्ट्रीय संबंध ज्याच्या योगानें नियंत्रित केले
जातील, असें एखादें विशाल तत्त्व शोधून काढण्याचा विचारवन्त लोकांचा
प्रयत्न चालू आहे. गाधींनीं हें विशाल, सर्वव्यापी व परिणामकारक तत्त्व
शोधून काढलें आहे. आणि त्याचा यशस्वी रीतीनें प्रत्यक्ष उपयोगहि ते
करून दाखवीत आहेत. या सर्वस्वी अमिनव मंत्राच्या अभिनव प्रयोगाचें

नाशिकची द्राक्षे

शास्त्र आणि आचार तयार करण्याचें काम त्या मंत्राच्या द्रष्ट्या ऋषीकडे सोंपविलें पाहिजे

१२-२-४३

आम अर्थात् पुन्हा गांधींच्या उपवासाविषयीच सर्वत्र चर्चा चालू आहे.

राजकारणांत उपवासादि उपायांचा अवलंब करावा किंवा नाही या तात्त्विक चर्चेपेक्षा या उपवासकालाच्या मर्यादेंत काय काय घटना घडून येण्याचा संभव आहे या प्रश्नाकडेच सर्वांचें लक्ष लागलेलें दिसतें. त्याचप्रमाणें हे उपवासाचे दिवस गांधींना कसे काय जातील या बाबतीतहि तर्कवितर्क चालू आहेत. लढाईच्या ठरीव सांख्याच्या वातम्या ऐकून कंटाळलेले लोक आता गांधींच्या उपवासाची व त्याबाबत घडणाऱ्या इतर घटनांची हकीकत वाचा-वयास उत्सुक झालेले दिसतात. राजाजी वगैरे मंडळी आता महात्माजींना भेटावयास जातील व इतरहि राजकारणी पुढारी या संघीचा फागदा घेऊन हिंदु-मुसलमान एकी, राजकीय पेंचप्रसंग इत्यादि प्रश्नांची चर्चा करून राजकीय कोंडी फोडण्याचा प्रयत्न करतील अशी कांहीं जणांची आशा आहे. बंगालमधील मुस्लीम लीगचे पुढारी ख्वाजा नजिमुद्दीन याच्या उद्गारांमुळे त्यांना विशेषच खात्री वाटत आहे. गांधी-व्हाइसराय पत्र-व्यवहार हिंदुस्थानांत संपूर्णपणें प्रसिद्ध झाला नाही पण विलायतेंत मात्र तो प्रसिद्ध झाला. असा भेद का ? आम्हांलाहि तो पत्रव्यवहार संपूर्ण स्वरूपांत मिळाला पाहिजे तरच जनतेचें समाधान होईल व जनतेला आपलें मत स्वतंत्रपणें वनवितां येईल असें 'मुंबई क्रॉनिकल' नें लिहिलें आहे. हिंदु-स्थानांत काँग्रेसेतर पुढाऱ्यांच्या गांधींच्या उपवासाविषयी गांठीभेटी-चर्चा चालू आहेत. त्यांचें हृदय फल काय होतें पहावयाचें.

राजकारणांत उपवासाचा उपयोग करणें म्हणजे political black mail (राजकारणांतील भ्रमकी) होय असें म्हणण्यांत आलें आहे. black mail (दरवडेखोरी) वर साम्राज्य, चालविणाऱ्या ब्रिटिश सरकारच्या प्रतिनिधीनें

ही तक्रार करावी हे अश्वर्षजनक आहे. तथापि कोणीहि हा प्रश्न न टाळता त्याची संपूर्णपणे चर्चा करणे जरूर आहे.

अहिंसेची तर उडविणारे लोक जेव्हा अमुक हिंसा आहे, अमुक कुत्याने अहिंसा नाहीशी होते असे कृत्रिम गामीर्याने प्रतिगडू लागतात तेव्हा मात्र हंसूच येते पण ते बाजूला ठेवले तरी त्याच्या म्हणण्यात नध्य आहे काय याचा विचार होणे अगत्याचे आहे. अर्थात् खुद्द गांधीच त्याचे चागले उत्तर देऊ शकतील. पण मला मात्र असे वाटते की, राजकारणात अगर कोणत्याहि क्षेत्रात आपल्या मताच्या प्रभावार्थ साधारणतः जी साधने वापरली जातात, त्या सर्वांभेक्षा आत्मशुद्धीचा हा उपायाचा उपाय किती तरी श्रेष्ठ आहे. अर्थात् एवढेच म्हटल्याने त्याचे श्रेष्ठत्व निरपवाद सिद्ध होऊ शकत नाही हे मी ज्ञाणतो. जळगावचे श्री. देवकीनंदन म्हणाले की, 'या बाबतीत आपण खुद्द गांधींच्या तत्त्वज्ञानाकडे पाहिले पाहिजे. म्हणजे त्याच्या उपवासाबद्दल मत बनवावयाचे ते गांधींच्या दृष्टीने विचार करून मगच बनवावयास पाहिजे.' महात्मा गांधींच्या मते राजकारण हा मानवी जीवनातील अगदी सर्वस्वी वेगळा पृथक् असा काही विभाग नव्हे. मनुष्याचे सर्व जीवनच आध्यात्मिक (spiritual) आहे, तेव्हा राजकारणात अध्यात्माला सोडून जगता येईल हे म्हणणे चूक आहे. राजकारणासारख्या विषयांत अध्यात्म घुसडावे लागत नाही, ते त्यात अंगभूतच आहे. फक्त ते त्यातून ओळखून काढून विशुद्ध स्वरूपात जगापुढे मांडण्याचे काम गांधींनी केले आहे. असे असल्यामुळे राजकारण व अध्यात्म (spiritualism) यांची आपण करतो तशी फारकत गांधी करीत नाहीत. आणि असे झाले म्हणजे उपवामासारख्या आत्मशुद्धीच्या मार्गाचा अवलंब करणे चूक ठरत नाही. अर्थात् गुंतागुंतीच्या व महत्त्वाच्या शस्त्राचा ज्याप्रमाणे एखाद्या तज्ज्ञानेच उपयोग करावयाचा असतो त्याप्रमाणेच आत्मशुद्धीच्या व आत्मकल्याणाच्या मार्गाचा उपयोग त्यातील मुखेली माणसानेच करावयास पाहिजे.

आणि राजकारणात आरणास हवे ते घडून यावे यासाठी सामान्यतः आपण कोणत्या उपायाचा अवलंब करतो ? आपल्या मताचा अगर पक्षाचा विजय घडून यावा म्हणून कोणत्याहि सूक्तसूक्त उपायाचा अवलंब करण्यात

नाशिकचीं द्राष्टे

येतो, प्रसंगविशेषी केवळ शारीरिक बलाचा किंवा शस्त्रास्त्राचाहि उपयोग केला जातो. आपले म्हणणें खरें आहे, हें प्रस्थापित करण्यासाठीं शस्त्रबलाचा उपयोग करणें यासारखी हास्यास्पद दुसरी गोष्ट नाही. तथापि तिचा राजरोस उपयोग केला जात आहे, आणि सर्व प्रकारच्या गुप्त कारवाया, कारस्थानें, घातपात या सर्वांना राजकारणांत मानाचें स्थान मिळालें आहे. जणूं काय राजकारण हें क्षेत्रच असें आहे कीं, त्यात मानव्य, संस्कृति, सदसाद्विवेकबुद्धि या सर्वांचा होम करावा. ही कल्पनाच गुळी असल्या आहे. पण नेमकी तीच कल्पना प्रतिष्ठेचें स्थान मिळवून बसली आहे. या असल्या गुप्त आणि धाकदपटशाच्या प्रकारापेक्षां सरळ सरळ आपलें म्हणणें जगापुढें मांडून आपल्या मताच्या पुष्टीकरणार्थ अगर मिद्धीकरितां आत्मक्लेशाचा शुद्ध उपाय योजणें यांत चूक कसली ? मात्र आण, जगांतील आपल्या सर्व व्यवहाराकडे पाहण्याची दृष्टि बदलली पाहिजे. म्हणजेच या उपायाच्या मार्गांतील रहस्य कळून येईल. आत्मक्लेश हा मार्ग एकदां मान्य केला म्हणजे मग पुढें त्याचा उपयोग केव्हां व कसा करावा व केव्हां त्याचा अवलंब केला असतां तो योग्य ठरेल या प्रश्नाचा आपोआप उलगडा होण्यासारखा आहे. मात्र त्यापूर्वी आत्मक्लेश हा एक भ्रष्ट उपाय आहे ही मनोमनी खात्री पटली पाहिजे आणि ही खात्री पटणें हें काम इतकें सोपें नाही. माझी या उपायावर भ्रद्धा आहे पण बुद्धिवादानें (rationally) ती अजून व्हावी तितकी दृढ झालेली नाही. शिवाय आत्मक्लेशाचा मार्ग सर्वभ्रष्ट आहे असें निःशंक मनानें मानलें तरी व्यवहारतः तो यशस्वी होऊं शकेल किंवा नाही हा एक प्रश्न उपस्थित होतोच. गांधी-सारख्या कुशल व चतुर व्यक्तींच्या हातात हें साधन प्रभावी ठरलें आहे यांत शंका नाही आणि म्हणूनच एरवीं साशंक होऊं पाहणाऱ्या मनाला एकीकडे असाहि दृढ विश्वास वाटतो कीं, इतर शस्त्रांप्रमाणेंच या शस्त्राचा उपयोग करावयास शिकणें यासाठीं विशेष पात्रता अंगी आणली पाहिजे आणि अशा सुपात्र व्यक्तींच्या हातांत हें शस्त्र इतर सर्व शस्त्रांपेक्षां अधिक प्रभावी व अधिक टिकाऊ असें आहे.

आज लहानसेच पण मनोरंजक असे दोन प्रश्न सहज चर्चेस निघाले. गांधींच्या उपवासाळा सहानुभूति म्हणून जेलमधील आम्ही सर्व मंडळींनीहि

नाशिकचीं द्राक्षें

एक दिवस उपवास कगवयाचें ठरविलें. त्याप्रमाणें तो केलाहि. पण जेलकडून आम्हाला दररोजचा जो शिधा मिळतो, तो घ्यावयाचा किंवा नाही यावर थोडा वादविवाद झाला. नाशिकचे श्री गोविंदराव देशपांडे म्हणाले की, आपल्या या उपवासाला जसें एक आध्यात्मिक स्वरूप आहे त्याप्रमाणें त्याला एक राजकारणी अंगहि आहे. कारण गांधींना त्यांच्या उपवासांतून सुखरूपपणें पार पडतां यावें म्हणून प्रार्थनेच्या रूपानें ज्या-प्रमाणें आपण हा उपवास करतो त्याचप्रमाणें त्यांनीं ज्या कारणांकरितां हा उपवास सुरू केला आहे 'त्या कारणांलाहि' आमचा पाठिंबा आहे हें सरकारला दाखविण्यासाठीं आपण आगाऊ सरकारला उपवासाचें कारण कळवावें व त्या दिवशींचा शिधा स्वीकारूं नये. यावर सिन्नरचे श्री. कुर्वे म्हणाले की, आपला आजचा हा उपवास, गांधींना त्यांच्या उपवासांत यश मिळावें व त्यांच्या तपस्येंत कोणत्याहि प्रकारचें विघ्न येऊं नये याच केवळ आध्यात्मिक व नैतिक भावनेनें केला आहे. ही भावना विशुद्ध स्वरूपांत आपल्या सर्वांच्या ठिकाणीं उत्पन्न व्हावी यासाठीं आपण निराहार राहणें युक्त समजतां. उपवासानें आपलें शरीर व त्याबरोबरच मन शुद्ध राहतें. पण म्हणून नेहमींचा शिधा घेऊन ठेवावयास काहीच हरकत नाही. आपला प्रश्न फक्त काही काळ मूक प्रार्थनेत घालवावयाचा असा आहे, राजकारणी सगडा लढवावयाचा नाही.

हा प्रश्न शेवटीं अनिर्णीतच राहिला.

*

*

*

*

*

गांधींना सूत कातणें हें अत्यंत प्रिय आहे. म्हणून आम्हीहि सर्वांनीं आळीपाळीनें पण दिवसभर चरखा चालविण्याचें ठरविलें. गांधींचा उपवास सुटेपर्यंत हा चरखा चालूं राहावयाचा आहे. आज मी कातावयास बसलों तेव्हां इतरहि कांहीं भंडळी हजर होतीच. मी म्हटलें, 'जग चागलें सूत काढावयाचें असेल तर साधनें चागळीं पाहिजेत आणि त्यासाठीं चांगले पेळू पाहिजेत आणि चांगले पेळू पुरवावयाचे हें काम चरखा संधासारख्या संस्थेचें आहे. माझ्या हातांतील कच्च्यानें भरलेल्या गचाळ पेळूकडे पाहूनच मी हे उद्गार

नाशिकची द्राक्षे

काढले होते. अर्थात् मला ठरीव साऱ्याचेंच उत्तर देण्यात जालें. 'सूत काढण्याचें शाल्म असें आहे कीं, प्रत्येकानें स्वतः आपापले पेळू तयार करून घेतले पाहिजेत,' असें सर्वांनीं सांगितलें. मी म्हटलें, 'मला हें मान्य नाहीं. आम्ही सूत काढायच्याचें मान्य केलें, किंवा आम्हीनें काढूं लागलों म्हणून पहिल्यापासून शेवटपर्यंत सर्व क्रिया आम्हीच करायला पाहिजेत हा आग्रह का ! चखा चागला ठेवणें, तो सुसिंयतीत रावणें ही जबाबदारी अर्थात् आमच्यावर आहे. पण वेळोवेळीं लागणारे पेळू चागल्या प्रकारचे पुरविणें हें एखाद्या संस्थेचें काम नाहीं का ? मध्यम वर्गीतील निरनिराळ्या व्यवसायांत गुंतलेल्या माणसांनीं पेळू तयार करायच्या कामांत आपला वेळ घालवावा असें मला वाटत नाहीं. सूत तरी आम्ही कां काढतो ? त्याचें आर्थिक महत्त्व आम्हांला थोडेंबहुत आहे, पण वकिली-डॉक्टरीसारखा धंदा करून आम्ही जी कमाई करूं शकतो, तिच्या दृष्टीनें विचार केल्यास सूत काढून आम्ही कांहीं फायदी वचत करूं शकतो असें नाहीं. तथापि सूत काढणें हें आज राष्ट्राच्या स्वाभिमानाचें, राष्ट्रातील अभिमान भावनाचें एक प्रतीक आहे या दृष्टीनेंच आम्ही मध्यमवर्गीय लोक तरी सूत काढतो. सूत काढण्यांत कांहीं कमीपणा नाहीं, एवढेच नव्हे तर त्यांत एक विशेष प्रतिष्ठा आहे, त्यात आमच्या स्वाभिमानाची वृत्तीचा आविर्भाव आहे. आणि आमच्या स्वदेशी भावनेचें तें एक व्यक्त स्वरूप आहे हीहि जाणीव आम्हांला सूत काढतांना असते. हिंदुस्तानातील बहुजनसमाज शेतीवर अवलंबून आहे सूत कातणें हा त्याचा मुख्य पोटवंदा आहे आणि तो नष्ट झाल्यामुळे त्याला आर्थिक अवनति आली ही गोष्ट आम्ही जाणतो आणि जरी आम्ही मध्यमवर्गीय मूडभरच असलों तरी देशक्रत्याच्या या मूठ आधुन्यक्रमाकडे आत्मिरीच्या भारनेनें पाहणें आम्हांला जरूर वाटतें. आणि असें कल्प्यात तिथ्याईत म्हणून त्याच्याकडे patronising (आश्रय ता.) या दृष्टीनें न पाहता त्याचा व आपला प्रश्न एकच आहे किंवाहुना आपण त्याच्यावर अवलंबून आहों, आण सगळीं एकापेक्षांन भिन्नकून एकरूप होऊनच स्वातंत्र्याचा प्रश्न सोडविता पाहिजे ही आमची भावना आहे म्हणूनच आम्ही सूत काढतो आणि त्यांत आम्हांला आनंद वाटतो, आम्ही नियमित

नाशिकची द्रष्टे

सूत कातावे अशी आपलीहि इच्छा आहे. असे आहे तर चांगले पेळू पुरविणे हे चरखासवाचे काम आहे. लोकाना चांगली साधने पुरविणे हे अत्यंत जरूरीचे असते. त्यांना एखाद्या कार्याबद्दल तळमळ आहे किंवा काय हे पाहणे मनोरंजक असले तरी फलप्रद खास नसते. तेव्हा त्याची कसोटी पाहण्यापेक्षा त्यांना सुलभता उत्पन्न करून देणे हे काम अधिक महत्त्वाचे आहे. कोणाकडूनहि फार कडक अशी अपेक्षा ठेवू नये. त्या दृष्टीने चांगले पेळू तयार करण्याचे काम प्रत्येक व्यक्तीवर न टाकता एखाद्या संस्थेनेच हे काम आपणाकडे घ्यावे म्हणजे सर्वांना प्रिय असा या कार्याचा चांगला प्रसार होईल. श्रमविभागाचे तत्त्व याचकरिता अमलात आणायचे. पहिल्यापासून शेवटपर्यंत सर्व क्रिया एकालाच करायला लावण्याचा आग्रह घेण्याने कार्याचा नाश होतो. श्रमविभाग पाहिजे. अर्थात् ज्याचा हास आणि वेळ असेल त्याने खुशाल सर्व क्रियाप्रक्रिया आपल्या हाताने करायला पण सर्वसामान्य धोरण म्हणून त्याचा अवलंब करण्यात येऊ नये.

ही विधाने सर्व लहानमोठ्या प्रश्नांबाबत लागू आहेत.

*

*

*

*

महात्मा गांधींना त्यांच्या या उग्रामुक्ती दिव्य तरस्येत संपूर्ण यश मिळारं म्हणून सायंकाळी आम्ही सामुदायिक प्रार्थना करितो. आज सुमारे पांचशे मंडळींनी एकत्र बसून गंभीरपणे जी हार्दिक प्रार्थना केली तिचे दृश्य खगेखरच अन्तःस्पर्शी होते. संघमानस (community mind) ही एक जबरदस्त शक्ति आहे. जुन्या धार्मिक कल्पनावर विश्वास नसला तरी सर्वांची हृदये एक करून एकच संदिग्धा व्यक्त करण्याने एक प्रचंड शक्ति निर्माण होते यात शंका नाही. मुसलमान सद्गृहस्थांनी कुराणातील वचने म्हटली, आणि 'रघुपति राघव राजारामा'च्या जयशेषातहि त्यांनी मनःपूर्वक भाग घेतला ही गोष्ट सूचक नाही काय ?

संध्याकाळी सुमारे ७।। वाजना खोल्याबाहेरील पटांगणात कांही भित्राशी बोलत उभा होतो. इतक्यात ईशान्य दिशेला एक मोठा तारा तुरून पडताना आम्ही पाहिला. एखाद्या टेनिषच्या चेंडूएवढा त्याचा आकार होता आणि

नाशिकचीं द्राक्षे

रंग निळसर हिरवा होता. संधिसमयाच्या मंदप्रकाशांतहि त्याचें तेज बरेंच भासलें एवढा मोठा ताग तुटतांना मी आजपर्यंत कधींच पाहिला नव्हता. मला मीज याची वाटची की, तारा तुटतो म्हणजे काय होतें याची माहिती नसते त्यांना आकाशातील एखादी तारकाच खरोखर तुटल्याप्रमाणें वाटतें. विश्वाच्या अनंतस्वाविषयी आणि विविधत्वाविषयी त्यांना कल्पनाच नाही. कोणी अभ्यास करित नाहीत त्यांना ती जिज्ञासाच नाही हें त्याचें खरें कारण आहे. मनुष्याला प्रत्येक बाबतींत सीम जिज्ञासा पाहिजे

१३-२-४३

गांवींची प्रकृति काहीशी विघडली असल्याचें वर्तमानपत्रातून वाचल्या-मुळें लोकाना काळजी वाटत आहे. काहीं लोकांचें तर आपल्या नेहमीच्या कामाकडे लक्षच लागत नाहीलें झालें आहे. प्रत्येक खोलींत चर्चा चालली आहे. उपवासाचा परिणाम कोणावर कसा होईल याबद्दल, अनेक तर्क करण्यांत येत आहेत. एकदरीत आतापर्यंत वातावरण जें कुंद होतें त्यात काहीतरी खळबळ होगार हें खास. पण ती हिंदुस्थानला उपकारक होईल किंवा अस्कारक होईल हें सांगता येणे मात्र कठीण आहे !

आज सहज एक जुने वर्तमानपत्र चाळीत होतो तर त्यांत फ्लॉरेन्स नाईटिंगेलच्या लंडनमधील मध्य पुतळ्याचें छायाचित्र व एक छोटासा लेख आढळला. मनुष्यजातीवर उस्कार करणाऱ्या एका थोर व्यक्तीचें त्यामुळे आज पुनः स्मरण झालें आणि तें तशाच एका थोर महात्म्याच्या दिव्य तपस्येच्या सुगंधानें भरलेल्या वातावरणात झालें हा विशेष योगायोग होय. या थोर बाईनें नांम सर्वोनी ऐकलें आहे पण तिच्या आयुष्यक्रमाची फारशी माहिती कोणाम असेलमें वाटत नाही. तिचें चरित्र वाचलें म्हणजे ती एक असामान्य स्त्री होती हें पटतें.

आज रुग्णपरिचारिकांना (nurses) आपलें काम किती स्वच्छतापूर्वक व दक्षतेनें करावें लागतें हें आपण पाहतों. रोग्यांची विविध मनःस्थितिलक्षांत

बेऊन त्याच्याशीं प्रेमळपणानें वागून त्यांना योग्य ते उपचार करणें हें काम मोठें कौशल्याचें आणि धरिचें आहे. असा अनुभव आहे की, निसर्गतःच या कामाला पुष्पापेक्षा झिया अधिक लायक आहेत. आजच्या एखाद्या चांगल्या इस्पितळात गेलें की, जिकडे तिकडे टापटीप, स्वच्छता आणि नियमितपणा याचेंच साम्राज्य पसरलेलें दिसतें. त्यामुळें केवळ १०० वर्षांपूर्वीच रुग्णालयें अत्यंत गलिच्छ असत आणि त्यात परिचारिकेचें काम करणाऱ्या झिया ह्या अत्यंत घाणेरक्या, व्यसनी असत हें सांगितलें तर कोणांस एकदम पटण्यासारखें नाहीं. इंग्लंडमध्ये व युरोपमध्येहि सामान्यतः वार्ड चालीच्या, दाढ्या, अशिक्षित, घाणेरक्या झियाचा धंदा म्हणूनच परिचारिकांच्या धंद्याची स्थापना होती. अर्थात् त्याचा पगार सुद्धा एखाद्या घातल्या अगर शेतीवर काम करणाऱ्या मजुराइतकाच असे. एकंदर रुग्णालयाची व्यवस्थाच त्यावेळीं कशी असेल हें यावरून समजून येण्यासारखें आहे. नाइटिंगेलनें या वातावरणात क्रांति केली आणि जगातील आजच्या रुग्णालयाची अप्रतिम स्वच्छता व व्यवस्था ही मुख्यतः तिच्याच परिश्रमाचें फळ होय. वास्तविक स्वतः ती सुशिक्षित होती, संपन्न होती आणि तिला जगात कशाची काळजी करण्याचें कारण नव्हतें. पण मनुष्यजातीची सेवा करण्याची तीव्र तळमळ तिच्या हृदयात होती ती काहीं तिला स्वस्थ बसूं देईना आणि हर तऱ्हेनें प्रयत्न करून तिनें जर्मनीत कैसरवर्य येथें पन्चिर्देचे शिक्षण देणारी एक संस्था होती तेथें जाऊन शिक्षण घेतलें, युरोपात तर प्रवास केलाच पण ईजिप्तमध्येहि ती गेली होती. तिनें आपलें शिक्षण किती आस्थेनें आणि निश्चयानें केलें हें पाहिलें म्हणजे तिच्याविषयी अतिशय आदर वाटूं लागतो. क्रोमियाच्या लढाईत जखमी झालेल्या सैनिकाना स्कुटारी येथील एका जुन्या वाड्यात ठेवण्यात येत असे. या वाड्याची एक एक बाजू दोन दोन फर्लींग लांब होती आणि एकंदर परिघ ४ मैलाचा होता. या जुनाट इमारतीत सैनिकाना आणून टाकण्यात येत असे एवढेंच. पण त्याच्या अखमा धुतल्या जात नसत आणि त्यांवर औषधोपचार करणें तर दूरच राहिलें. सर्वत्र धूळ पसरली होती. उंदीर आणि किडे हे तेथील मालकपद बळकावून बसले होते. अशा सर्वस्वी निराशामय परिस्थितीत या धाडशी स्त्रियांनीं

नाशिकचीं द्राक्षे

आधुनिक जगातील एका अत्युपयुक्त आणि क्रांतिकारक कार्यास उज्ज्वल स्वरूप प्राप्त करून दिलें. प्रथम प्रथम तिला लागणारा व परिचर्येच्या सामानाचा खर्च तिनें व तिच्या मित्रांनीं केला. अधिकाऱ्यांच्या अडथळ्यांना तिनें जुमानले नाहीं. विशेष म्हणजे सैनिकांना मानसिक स्वास्थ्य व आनंद मिळावा म्हणून तिनें त्यांना खेळ, पुस्तकें इत्यादिकाची व्यवस्था करून दिली. या कामात तिची प्रकृति कायमची बिघडली. इंग्लंडला परत आल्यावर तिचें कौतुक झालें ही गोष्ट वेगळी. पण त्यानंतर तिनें परिचर्येचें एक नवें शास्त्रच निर्माण केलें आणि आमरणान्त त्याची वाढ व जोपासना करण्यातच तिनें आपलें सर्वस्व खर्च केलें.

एखादी मधुर तान ऐकली म्हणजे उन्मादानें आपलें मस्तक भरून जातें आणि त्या उन्मादावस्थेचा भंग करणारी कोणतीहि गोष्ट आपणास आवडत नाहीं. पोटभर जेवल्यानंतर ज्याप्रमाणे अन्नाचा एक घासहि पोटोत टकलणें शक्य नसतें त्याप्रमाणेंच काहीं गोष्टी अशा असतात कीं, त्याचें एकदां सेवन केल्यावर, त्या सेवनानें उत्पन्न केलेल्या आनंदमय, उन्मादकारक अवस्थेंतच गुंगून रहावेंसें वाटतें. कविवर्य रवींद्रनाथांच्या कित्येक काव्यांचें असेंच आहे. काहीं वेळां त्यांची एखादी कविता वाचली कीं, मस्तक मारून गेल्याप्रमाणें होते. आपण या सुखदुःखमिश्रित मर्त्य पृथ्वीतल्यावर नसून आनंदाचें साम्राज्य भरून राहिलेल्या दिव्य प्रकाशमान् वातावरणात पोहत आहोंत, मनसोक्त डुंबत आहोंत असें वाटूं लागतें आणि या समाधिसुखाचा भंग कशानेंहि होऊं नये अशी तीव्र भावना आपल्या हृदयात उत्पन्न होते. त्या एकाच काव्यात इतका रस, माधुर्य आणि इतकी मादकता भरलेली असते कीं आपले हृदय भरभरून वाटूं लागतें, ओसडूं लागतें आणि दुमन्या कोणत्याही गोष्टीला तेथें जागाच राहात नाहीं. टागोरांचीं अशीं पुष्कळ काव्यें आहेत कीं, तीं एक, दोन अगर फार तर तीन पेशा जास्त एका वेळीं वाचवतच नाहींत. फ्लॉरेन्स नाइटिंगेल हिच्या चरित्राचें असेंच आहे. मला पक्कें स्मरतें कीं, मागे एकदां तिचें चरित्र वाचल्यावर काहीं काळ मी डाळे मिटून अगदीं स्वस्थ पडून राहिलों होतो. आणखी काहीं पुढें वाचण्याची अगर करण्याची मला इच्छाच झाली नाहीं.

शक्यच नव्हतें. अमृताचा त्याला त्याल्यावर त्याची आठवण कोण विसरेल ! गड्या मनांत कोगत विचार चालले होते हें मला सांगता यावयाचें नाहीं. बरे म्हटलें तर कांहीं विचारच मनांत नव्हतें. तिच्या चरित्राच्या मुगंधित वातावरणात काहीं काळ माझी गात्रें बधिर होऊन गेलीं आहेत असेंच मला भासलें. केवळ बुद्धिगम्य गोष्टींनीं हा अनुभव येणें शक्य नसतें. हृदयाची अगदीं आतली तार छेडण्याचें सामर्थ्य तिच्या चरित्रांत आहे म्हणूनच हा या जगांत एरवीं विरळा असणारा अनुभव मला येऊं शकला. गांधींच्या कित्येक लेखांनीं हि अर्शाच भावनोत्कटता निर्माण होते. त्याचे हाही लेख मध्यंत्र वाचवतच नाहींत ! सुंदर सुंदर, अर्थपूर्ण वाक्यांच्या खरणींत ते काहीं वेळां असें एखादें विनमोल वाक्य फेंकून देतात कीं, मगोदरच क्रमाक्रमानें धुंद होत चाललेल्या मनाला पुढें वाचणें अशक्य होऊन बसतें. इतकें अचूक, इतकें सत्य, इतकें सुंदर, इतकें रसपूर्ण वाक्य ते लिहूं शकतात तरी कसें याचें मला नेहमीं आश्चर्य वाटतें ! एडवर्ड थॉमसन या प्रसिद्ध इंग्रज लेखकांनीं असें लिहिलें आहे कीं, गांधी आपल्या विषयाशीं इतके तादात्म्य पावलेले असतात कीं, त्यांच्या लेखणींतून झरणारी वाक्ये आणि सुखातून स्वयंगारे शब्द हे नेहमीं अचूकच असतात. आणि यामुळेच ते इंग्रजी भाषेत इतकें चांगलें लिहूं शकतात.

* * * *

परिचारिकेच्या धंद्यावरून आज मला सहज एक गोष्ट आठवली. मी गॅक्टरीची परीक्षा पास झाल्यावर houseman (गृहाधिकारी) म्हणून काहीं देवस हॉस्पिटलमध्ये काम करित होतो. त्या वेळीं एका अंग्लो-इंडियन नर्सने मला हंसत हंसत आपली एक गोष्ट सांगितली. ती नुकतीच शिक्षणासाठीं हॉस्पिटलमध्ये येऊन दाखल झाली होती. लवकरच तिला एकदा रात्रपाळी करण्याची पाळी आली. रात्री काय काय करावयाचें, कोणाचा ताप पहावयाचा, गंगत्या रोग्याची नाडी काळजीपूर्वक पाहून टिपून ठेवावयाची, कोणाला औषध द्यावयाचें याबद्दल सर्व सूचना सिस्टर सार्यकाळीं कामावरून परत राताना रात्रपाळीच्या नर्सला देत असते आणि एका वर्दीत सर्व सूचना

नाशिकची द्राक्षे

लिहूनहि ठेवते. या नर्सची ती पहिलीच रात्रपाळी होती, तिला सिस्टरने सर्व सूचना समजावून दिल्या व जाता जाता सांगितलें, 'हें पहा मिस XXX त्या कपाटांत कॉफीची पूड आणि साखर आहे. कोणाला कॉफी लागल्यास ती करून दे' सिस्टर निघून गेली, थोड्या वेळानें चागली रात्र झाली आणि या नर्सला सिस्टरने सांगितलेल्या कॉफीची आठवण झाली. ती आपल्या खुर्चीवरून उठली आणि एका रोग्याकडे गेली. मृदु स्वरात तिने विचारलें, 'तुला कॉफी पाहिजे ?' रोगी आनंदानें म्हणाला, 'हो !' तिने हातातलें काम बाजूला ठेवलें, आणि त्याला छान कॉफी करून दिली. रोग्याने तिला धन्यवाद दिले. तिलाही बरें वाटलें. आणि ती पुन्हां टेबलाशी येऊन बसली पण काही वेळाने पुन्हा तिला वाटलें की, आणखी कोणाला कॉफी हवी असली तर ? पुन्हा ती दुसऱ्या एका रोग्याजवळ गेली व त्यालाहि तिने तोच प्रश्न विचारला. त्यालाहि तिने कॉफी करून दिली. कॉफी पिऊन रोग्याने समाधानाचा उद्गार काढला की, तिलाहि बरें वाटे. लोकान्नी सेवा केल्याचें आंतरिक समाधान तिला मिळालें. झालें ! हाच तिचा क्रम सुरू झाला. कोणी झोपलेले असत ते थोड्या वेळानें जागे झाले की, ही त्यांना जाऊन विचारी, 'कॉफी पाहिजे ?' 'नाहीं' कोण कशाखा म्हणतो ? आणि तिचें हें कॉफीदानसत्र पाहून इकूहळू इतरांनीं न विचार-ताहि आपणाला कॉफी पाहिजे असल्याची इच्छा प्रदर्शित केली. मग काय ? रात्रभर हाच प्रकार चालू राहिला ! ताप पाहणें, नाडी मोजणें, औषधें देणें, अखमा बाघणें इत्यादि कार्यक्रम बहुधा अर्धवटच राहून गेले. सकाळीं सिस्टर आल्यावर तिला रात्रीच्या टिपणाची माहिती द्यावी लागते. सिस्टर पाहते तों कशाचाच कोठें पत्ता नाहीं. तिने विचारलें, 'नर्स हें काय ? तूं त्या रोग्याचा ताप पुन्हां का पाहिला नाहींस ? आणि दुसरेहि काही तूं बेथें लिहून ठेवलें नाहींस. आणि हें काय, अग ! या वाटल्यातलीं औषधें जशीच्या तशींच आहेत की ! म्हणजे तूं रात्री निजली होतीस वाटतें !' नर्स गागरली, म्याळी ! तिने अडखळत अडखळत रात्रीचा सारा प्रकार सिस्टरला सांगितला. सिस्टरला हंसावें कीं रागवावें हेंच कळेना. नर्स म्हणाली, 'तुम्ही सांगितलें होतें कीं, कुणाला कॉफी हवी असेल तर करून दे. मी सगळ्यांना

विचारलें तर प्रत्येकाने सांगितले कीं, मला हवी आहे. मग दिली नाहीं तर-
तुम्ही रागावाल म्हणून सगळ्यांना ते मागनील त्यावेळीं कोंफी करून दिली !'
विस्टर समजली, मनांत हंसली आणि तिनें नर्सला न रागावतां तिचें काम
समजावून दिलें.

१४-२-४३

डॉ. भास्कर पटेल हे सध्या आम्हाला वैद्यकीय विषय शिकवितात.

कल्याणचे डॉ. फडके याच्या खोलींत आमचा वर्ग भरतो. अगदीं सरळ
वर्गच जाई ! फळा, खडूसुडा आहे. कारण डॉ. भास्कर यांना कल्याणवर
आकृति काढून आणि मुद्दे मांडून शिकविण्याची आवड आहे. आमच्या
'वर्गांत' ६-७ डॉक्टर येतात वसईचे माठ भाईचे डॉ. गाळवणकरहि
येतात. त्याचा भव्य चेहरा केरादि आदरच निर्माण करतो. बदलापूरचे
डॉ. ओक, शेदुर्णीचे डॉ. साने, कल्याणचे डॉ. फडके, नाशिकचे डॉ.
खाडिलकर हेहि नियमित हजर राहतान. गलीकडे अहमदाबादचे प्रसिद्ध
वैद्य बाप्पालाल वर्गाला येत असतान. डॉ. पटेल आम्हाला शिकवितात
पण मधून मधून आमच्यापैकीं कोणी आपापले मनोरंजक अनुभवहि सांग-
तात आणि मग चर्चेला सुरुवात होते डॉ. भास्कर यांना इंग्रजी उत्तम
बोलता येतें आणि त्यांना वैद्यकीय विषय फार आवडतो. डॉक्टर लोकानीं
वैद्यकीय पुस्तके वाचलीं पाहिजेत असा त्यांचा आग्रह असतो. ते स्वतः
नेहमीं वाचीत असतात आणि त्यांना शिकविण्याचीहि आवड आहे त्याच्या-
सारख्या विद्वान् डॉक्टरांपासून ज्ञान मिळविण्याचीसंधि आम्ही का गमवावी ?
त्यांच्या वर्गांत आम्हाला पुष्कळ नवीन नवीन गोष्टी कळतात आणि पुष्कळ
जुन्या कोड्याचा उलगडा होतो. विद्यार्थीदर्शेत काहीं गोष्टींचे रहस्य चागलेंसें
समजलेलें नसते, शिवाय अभ्यास करताना व्यवहारात कोणते विषय
महत्त्वाचे आणि नेहमी उपयोगी पडणारे असतात आणि कोणत्या
गोष्टींचा विशेष अभ्यास करावयास पाहिजे, याचे सूक्ष्म ज्ञान फारसें

नाशिकचीं द्राक्षे

नसले. त्या वेळीं फक्त परीक्षेच्या दृष्टीनें अभ्यास करण्यात येतो. पण काही वर्षे प्रॅक्टिस केल्यानंतर आपोआपच सर्व गोष्टींचा उलगडा होतो. त्यामुळे यानंतरच्या काळात कोणी पुनः आपल्या शानाची उजळणी करूं लागल्यास त्याला त्याचा फारच फायदा होतो. माझ्या मते एखाद्याला परदेशीं जाऊन जारत शिक्षणाची इच्छा असल्यास त्याने डॉक्टरची परीक्षा पास झाल्यानंतर काही वर्षे येथेच प्रॅक्टिस अगर नोकरी करावी, आणि मग कोठे जावयाचें तेथे जावें. कारण मग अशा पद्धतिस्थितीत जे जे पहावयास मिळेल आणि ऐकावयास सापडेल त्याचें विशिष्ट महत्त्व ताबडतोब कळण्याची पात्रता अर्गी येते पण अर्थात् सर्वांनाच एकदा कोठें तरी प्रॅक्टिस गुरू केल्यावर अगर नाकरी धरल्यावर तिच्यात खंड पाडून दुसरीकडे शानार्जनार्थ जाणे शक्य असत नाहीं ही गोष्ट वेगळी !

बोलता बोलता डॉ. पटेल आम्हाला आपले बरेच अनुभव सांगतात. ते मोठे मनोरंजक आणि उद्बोधक असतात. इंग्लंडमधील आपले अनुभव सांगत असताना ते एकदा म्हणाले, 'तिकडे general practitioners करितां लहान लहान शिक्षणवर्ग अगर उजळणीवर्ग याची फार चांगली व्यवस्था असते. दोन दोन दिवसांने लहान शिक्षणवर्ग सुद्धा असतात. ह्या दोन दिवसात ठरलेल्या रोगाचें अगर विषयाचें संपूर्ण शिक्षण पद्धतशीरपणें मिळतें. पुष्कळ गोष्टी कळतात आणि जुन्याची उजळणी होते. एक्स रे, सूक्ष्मदर्शक यंत्रांतून पहावयाऱ्या काचेच्या slides (स्लाइड्स) सगळें काहीं तयार असतें. ज्याला ज्या विषयाची जरूर असेल, त्या विषयाची जरूर असलेली फी दिली की त्याला त्या विषयाचीं व्याख्यानं, प्रात्यक्षिकें सगळें काहीं पहावयास, ऐकावयास मिळतें, त्यामुळें ज्ञान नेहमीं ताजें राहतें.

अशी व्यवस्था येथे का नाहीं हें कळत नाहीं. तसें मुंबईला 'सूतिका-शास्त्र' किंवा 'क्षय' यांवर लहान लहान शिक्षणवर्ग मधून मधून भरवितात. पण सर्वसाधारणतः सर्व जनरल प्रॅक्टिशनराना उपयोगी पडेल अशी योजना नाहीं. त्यामुळें आम्हा लोकांचें ज्ञान नेहमीं ताजें राहावयास पाहिजे ते राहत नाहीं. आमच्यापैकी कित्येकजण वैद्यकीय विषयाचीं नियत-कालिके (medical magazines) मागवितात. पण बहुतेक डॉक्टर लोक

आपल्या एकदा मिळविलेल्या शनावर आणि वेळोवेळी औषधे तयार करणाऱ्या कंपनीने आपल्या औषधांवर छापले या पत्रकावरच मागवितात असे मला यादते, अर्थात् मला जी माहिती आहे त्यावरून मी असे म्हणतो. कदाचित् काही ठिकाणी निराळी परिस्थितीहि असू शकेल, खेड्यांचे राहो पण मोठ्या शहरात Medical Unions असतात. या युनियनमार्फत चांगल्या तऱ्या पुस्तकांचा संग्रह करणे आणि चांगली नियतकालिके मागविणे व त्यांचा उपयोग युनियनच्या सभासदांनी करून घेणे असे का आढळून येऊ नये ! काही युनियनमार्फत अशी व्यवस्था केली जाते आणि सभासद जिशासू असेल तर त्याला चांगला फायदा मिळतोहि. पण महुतेक ठिकाणी युनियन म्हणजे गरिबांपास शिवसातून रावाची डाळडगना एकत्र करणारी एम संस्था याखेरीज दुसरा काही अर्थ नसतो अर्थात् असे संमेलनहि मला जावे, ही युक्त गोष्ट आहे हे पणळे.

मला याबाबत अमळनेरचे डॉ. म्हासकर यांचे पोटें पोटु यादते. ते साधे M. B. B. S. आहेत. कुठलीहि परदेशी पदवी त्यांनी मिळविल्याचा प्रयत्न केला नाही. पण मला यादते, त्यांचे आहे एखाद्या मोठ्या प्रमाणावर खासगी हॉस्पिटल ठेवणारे मुंबई इलाख्यात तरी ते एकटेच आहेत. अर्थात् पूर्णे आणि मुंबई येथे मोठ्या मोठ्या पदव्या घेऊन आलेल्या डॉक्टरांनी चालविलेल्या हॉस्पिटलाची गोष्ट वेगळी ! कारण साधी एम. बी. बी. एस् डिग्री मिळविणाराने असे साहस आणि तेहि चांगले यशस्वी करणे हे खरेच अमि- नंदनीय आहे. लोकांना आपल्यावर विश्वास बसला पाहिजे इतके कौशल्य दाखविल्याशिवाय हे साहस शक्यच नाही. डॉ. म्हासकर कोणतेहि ऑपरेशन करतात. अमुक एक ऑपरेशन ताना नेत नाही असे नाही. कुशल शस्त्रविदाप्रमाणेच ते कुशल वैद्यहि (physician) आहेत. त्यांची औषधी योजना (prescriptions) फार मोठी असत नाही, पण अचूक असते. कारण त्यांचे निदान (diagnosis) सहसा चुकत नाही. आणि early diagnosis and prompt treatment (प्रथमावस्थेतील निदान व ताबडतोबीची औषध योजना) हे तर वैद्यकीय व्यवसायातील मुख्य सूत्र आहे. डॉ. म्हासकर यांच्याजवळ अगदी आधुनिक पुस्तकांचा संग्रह असतो. ताजी

नाशिकर्ची द्राक्षें

मासिकें ते मागवितात, वाचतात आणि कुठें काहीं नवीन आढळलें कीं, त्याचा प्रयोग करण्याची त्याची तयारी असते. त्यांनीं 'एक्स रे'चे स्वतःचें यंत्र ठेविलें आहे. अमळनेर हें तालुक्याचेंच (पण बरेच मोठें) गांव आहे पण तें दूर-दूरच्या रोग्यांना आपल्याकडे खेंचून घेतें याचें कारण डॉ. म्हसकराची आपल्या धंद्यातील कुशलता. त्यांनीं आपल्या स्वतःच्या अनुभवानें कांहीं medical wisdoms (वैद्यकीय ठोकताळे) बसविलीं आहेत. तीं ऐकायला मोठी गंमत वाटते. या वयातहि त्याचा उत्साह दाढगा आहे.

डॉ. पटेल यांनीं एकदा सांगितलें कीं, तिकडे (युरोपात) कोणाचेंहि आयुष्य फुकट जाऊं नये याबद्दल फार दक्षता घेण्यात येते. प्रत्येक व्यक्तीच्या अंगी काही विविष्ट गुण असतात आणि काहीं दोषहि असतात. त्या गुणांचा उपयोग व्हावा अशी योजना करण्यात येते. आधळे, लंगडे, पंगु यानां हि आयुष्य भागभूत होऊं नये अशी काळजी घेण्यात येते. त्यांचा राष्ट्राला उपयोग होईल असें हि करतात. आणि आपल्याकडे पहा ! राष्ट्रांतील केवढी शक्ति फुकट चालली आहे. आधळे, पंगु याचें तर राहोच पण चांगल्या घडघाकट, बुद्धिमान् माणसाची तरी शक्ति फुकट जाणार नाही अशी काळजी येथें कोणी तरी करतें का ? सरकार तर बोलून चालून परकीय आहे पण आपण स्वतः याबाबत काय करतो ? पौर्णिमेच्या चादण्याप्रमाणें आपल्या राष्ट्रातील शक्ति सारी फुकट जात आहे. व्यक्ति तर काय पण समाजच्या समाज नाश पावले तरी कुणाचें काय जाणार आहे ? शक्तीचा केवढा हा न्हास आणि केवढी ही उधळपट्टी ! घडघाकट अंगाची आणि बुद्धिमान् माणसें ध्येयशून्य, आनंदविहीन, निरुपयोगी आयुष्य घालवितांना पाहिलें कीं, हृदय अगदीं फाटून जातें ! ते काय करणार बिचारे ! त्याचें म्हणून ओळखून त्याचा योग्य उपयोग करून घेणारी योजनाच जेथें नाही तेथें त्यांना दोष देण्यात काय अर्थ आहे ? युरोपमध्ये—विशेषतः पुढारलेल्या देशात—प्रत्येक व्यक्तीला जास्तीत जास्त सुख कसे मिळेल याची व्यवस्था आणि काळजी वाहिली जाते. त्याचप्रमाणें निकामी, निरुपयोगी असा कोणताच मनुष्य असत नाही असें मानण्यात येतें. मनुष्याच्या अंगी काहीं शारीरिक अगर मानसिक दोष असल्यास ते शक्य तितके सुधारण्याचा

प्रवृत्त करण्यांत येतो आणि त्याच्या गुणांना वाव मिळेल अशी व्यवस्था करण्यांत येते.

१६-२-४३

गांधींची प्रकृति जरा जास्त विषडली असल्याचे वर्तमानपत्रांत वाचले. आमची काळजी सारखी वाढतच आहे. इतर सर्व विचार बाजूस राहून सर्वोप्या मनांत त्यांच्या प्रकृतीचाच विचार चालू आहे. त्यांचे वय आता ७४ वर्षांचे. ५० वर्षांहून अधिक काळ मानवजातीसाठी त्यांनी आपले शरीर अश्वरथः क्षिजविले आहे. आता अंगांत त्राण कोठून राहणार? त्यांच्या या उपवासाला capacity fast असे नांव काही लोकांनी दिलेले वर्तमानपत्रांत वाचले. अर्थात् आता शेषत नाही असे वाटल्यास गांधी उपवास सोडून देतील असे या लोकांना सुचवावयाचे आहे. पण गांधी म्हणाले होते, 'मी एकवीस दिवस उपवास करणार आहे.' याचा अर्थ त्यांना प्राणान्तिक उपवास करावयाचा नाही. पण २१ दिवसांच्या आत ते उपवास सोडतील असे वाटत नाही. त्यांना उपवासातून सुखरूपपणे बाहेर पडावयाचे आहे. त्यांनी स्वतः आपल्या डॉक्टरांना जवळ बोलावून घेतले आहे. सरकारनेहि त्यांना या सवलती दिल्या आहेत. तथापि आम्हाला फार काळजी वाटत आहे. वास्तविक हवेच्या दृष्टीने हे दिवस किती आल्हाददायक असतात ! सायंकाळ इतकी रम्य आणि सुखकारक असते की, आम्ही बाहेर असताना अशी रम्य सायंवेला कधी पाहिली होती किंवा नाही असे वाटावे ! रात्रीचे चांदणे आणि सुखकर थंड हवा यांना शब्दांत कागदावर उतरविणेच कठीण ! तथापि निसर्गाच्या अमूल्य देणगीकडे कोणाचे फारसे लक्षच नाही. चादण्यांत आपण सर्वजण जेवायला वसू असे मी सुचविले, पण कोणालाच उत्साह नव्हता. नाही तर एरवी किती हंसत खेळत आणि रमत गमत हा चादण्यांतला भोजनसमारंभ पार पडला असता. निर्जीवपणे सर्वांचे व्यवहार चालले आहेत !

नाशिकची द्राक्षे

मन उद्दिग्ध होण्यामारखी गाधींच्या प्रकृतीची वातमी तर आजच्या वर्तमान-पत्रातून आहेच. पण त्यादिपेक्षा उत्तिक संताप उत्पन्न करणाऱ्या अनेक गोष्टी आजच्या वर्तमानपत्रातून पसरल्या. आजच्या तारखेच्या वर्तमान-पत्राचा अंक पुढे कोणी काढून पाहिला तर त्यावेळीहि त्याला चीड आल्या-शिवाय राणार नाही ! आमच्याच देशात आम्ही बंडखोर झालो ? आमचा सर्वश्रेष्ठ पुढारी ' बंडखोर ' आहे ? कुणाचा देश आणि कोण बंडखोर ? पिंजऱ्यात नापडलेल्या सिराला पाटेल त्याने खडा मागवा त्याप्रमाणे सारा प्रकार आहे ! परकीयांनी आमची अवहेलना केेली तर आम्हांला अपमानित झाल्यासारखे वाटतेच पण आमचेच काही शहाणे जेव्हा आम्हाला ओठ्या घेटीने शरणपणा शिकवायला जातात तेव्हा खरोखरच त्यांचा फार राग येतो. मनाचा साधा मोठेपणाहि यांच्या ठिमाणी नाही ! ज्याने उडावे त्याने महात्मा गांधींवर हक्का करणा असे आजचे वातमीपत्र दाखविते. हिंदु स्थानातील कोण कोणत्यातून गांधींना ' ताबडोब भिनशत लाडा, ' अशा साराचा दहाईसर्पेकडे वर्णव होत असणारा आमच्या काही स्वयंमन्य पुढाऱ्यांना (!) गांधींना बाहेर सोड वाने देशात प्रलयकाल होईल अशी भीति वाटले. मनुष्यस्वमनाचा थाग लागणे कटीग आहे हे खरे आहे ! **अॅरिस्टॉटलने** ' आदर्श गुलामा 'ची व्याख्या केली आहे. ' ज्याला अकल कळते पण ज्याच्याजळ ती नाही तो आदर्श गुलाम होय. ' (men able to understand reason without possessing it) तशी आमच्यातील काही लोकांची अवस्था झाली आहे. विचार करता त्याच्याकडे दुर्लक्ष करावे दच येई असे वाटते. ते गांधींच्या अगर काँग्रेसच्या विरुद्ध शेलतात, म्हणून त्याचा राग येत नाही, तर त्यांचा लाळघोटेपणा प्णून किळस उत्पन्न होते. कुणी सरळ, प्रामाणिक टीका आमच्यावर अगर आमच्या पुढाऱ्यांवर केली तर त्यांत रागवायचे काय कारण ? राजकारणांत सर हा नेहमीचाच प्रसंग आहे.

पण यादिपेक्षा चित्त अस्वस्थ करणारी गोष्ट म्हणजे हिंदीतरांनी हिंद-वासीयांना उद्देष्टून केलेली अमानकारक भाषणे ! आम्ही तीं सद्न कां करतो ? आम्ही तीं सद्न करतो, कारण आम्हाला तसे करण्याखेरीज गत्यंतर

नाहीं म्हणून ! आम्ही कुणाचा द्वेष कीत नाही आणि आम्हाला कोणावर सूड उगविण्याचीहि इच्छा नाही. पण इतरांप्रमाणेच आम्हालाहि मानानें जगांत रहावयाला मिळावे आणि आमचा व आमच्या पुण्याचा अनुचित प्रकारें अपमान कोणारुडून केला जाऊं नये अशी आमची इच्छा आहे. आमच्यावर वाटेल तसे धीन हल्ले कोणी केले तरी ते मुकाब्यानें सहन केले पाहिजेत अशी आमची सध्या स्थिति झाली आहे. आज राष्ट्रातील पौरुष कोठें गेलें ? अन्यायाचा आणि अपमानाचा प्रतिकार आम्हाला हिंसेनें करावयाचा नाही, पण आम्हाला स्वाभिमान आहे, आमच्यात जीवंतपणा आहे, हें दाततामय पण सेजस्वी वागणुकीनें आम्ही दाखवूं शकणार नाही काय ? संवधीनें आम्ही वाटेल तो अपमान गिळून टाकतो. जणूं काय तो आमचा 'जन्मसिद्ध हक्क' आहे ! याच्या उलट आमच्याच सारखे इतर देशातील तरुण पहा ! ते कधी आपला आणि आपल्या देशाचा अपमान सहन करतील ? त्यांची स्वाभिमानाची वृत्ति आणि स्मनेत्र वागणूक ही पाहून तरी आमच्या तरुणात केव उत्पन्न झाला पाहिजे. आजच्या हिंदी तरुणात अन्यायाबद्दल चीड निर्माण होते, नाही असें नाही. पण ती लयकर विझून तरी जाते किंवा ती प्रत्यक्ष कृतीत कशी आणायची हें कळेलनासें होऊन त्यांना स्वस्थ तरी बसावे लागते. मला असें वाटतें की, आमच्या देशातील तरुणांच्या सुप्त शक्तींचा प्यावा तसा उपयोग करून घेतला जात नाही, तरुण पिढीवर नेत्यांचा विश्वास नाही. त्यामुळे तरुणांना हाताशी धरून त्यांच्या अमान शक्तीचा योग्यप्रकारें उपयोग करून घेण्याकडे राष्ट्राच्या दुर्लक्ष होतें. खुद्द काँग्रेसनेहि राष्ट्रातील तरुणांची आपल्या कार्याला पोषक अशी संघटना चांगल्या प्रकारें केलेली नाही. राष्ट्रेवादलासारख्या संस्था काँग्रेसच्या प्रेरणेनेच काम करतात पण काँग्रेसचे पुढारी या संस्थाविषयी सामान्यतः उदासीनच आहेत. नुसता एखादा ठराव करून पाठिंबा दिल्यानें काम होत नाही. निश्चयपूर्वक सेवादलाची संघटना आणि कार्य करवून घेण्याची जबाबदारी काँग्रेसच्या अधिकाऱ्यांनी स्वीकारली पाहिजे. वस्तुस्थिति अशी आहे की, काँग्रेसमधील तरुणावर काँग्रेस पुढार्याचा तिनकामा विश्वास नाही. त्यांना वाटतें 'हे सोशालिस्ट आहेत. हे कम्युनिस्ट आहेत, ते प्रचल

नाशिकचीं द्राक्षे

होऊन आपलें राजकारण पुढें घुसडतील, ' पण हा व्यर्थ भ्रम आहे. तरुण-पिढीला सत्ताग्रहणाचें राजकारण करावयाचें नाहीं. त्यांना तरुणांची तेजस्वी संघटना करावयाची आहे. ती त्यांना मोकळ्या मनानें करूं द्यावी व त्यांना शक्य तें साहाय्य मनःपूर्वक करावें हेंच अधिकाऱ्यांना योग्य होय. इतर राष्ट्रांत तरुणांच्या केवढाल्या मोठ्या संघटना आहेत ! त्यांच्या राष्ट्रांच्या स्वाभिमानाचें प्रतीक म्हणून त्यांच्याकडे बोट दाखवितात. तरुण नागरिकांतील दुर्दम्य आशावाद, निर्भय वृत्ति, कार्य करण्याची उत्सुकता, अन्यायाची चीड इत्यादि सद्गुणांचा उपयोग करण्याची संधि राष्ट्र त्यांना देतें. आमच्याकडे तसें कां नाहीं ? नाहीं म्हणावयास राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ आणि खाकसार या तरुणांच्या चळवळी पद्धतशीरपणें आपल्या देशांत चालू आहेत. पण त्या शुद्ध जातीय चळवळी असल्यानें त्यांच्यापासून देशाचा फायदा होण्याऐवजी नुकसानच होण्याचा संभव पार. तथापि मला वाटतें आपण त्यांच्या इतर वैशिष्ट्याकडे न पाहतां त्यांच्या संघटनकौशल्याकडे पाहिलें तर आपणास—काँग्रेसवात्यास—बरेच शिकण्यासारखें आहे. त्यांची शिस्त, त्याचा नियमितपणा, तरुण विद्यार्थी व नागरिक यांना एकाच भावनेनें भारून टाकण्यांतील त्याची कुशलता व प्रसिद्धीची हाव न बाळगतां हळूहळू आपलें जाळें सर्वत्र पसरण्याचें त्याचें धोरण ही विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखी आहेत. अशा प्रकारच्या कार्याला लागणारी तळमळ, चिकाटी आणि संघटनाकौशल्य त्यांच्या ठिकाणीं आहे. म्हणूनच हळूहळू पण निश्चयपूर्वक या संघटना आपलें कार्य स्थिर करीत आहेत. दुर्दैवानें जातीय वादासारख्या सर्वस्वी बुरसलेल्या व संकुचित धोरणावर त्या चालविल्या जात आहेत, ही खेदाची गोष्ट आहे. राष्ट्रसेवादलानें मात्र ' जातिधर्मनिरपेक्ष राष्ट्रवाद ' हें ध्येय आपल्यापुढे ठेवून महाराष्ट्रांतील राष्ट्रीयवृत्तीच्या तरुणांची संघटना करण्यास सुरुवात केली आहे. ही संघटना मजबूत करून प्रांतांतील सार तरुण तिच्या कक्षेत आणणें आणि तिळा राष्ट्रांतील मूक महत्त्वाकाक्षेचें जिवंत प्रतीक बनविणें हेंच मुख्य कार्य काँग्रेस कार्यकर्त्यांनीं आपणापुढें ठेवणें जरूर आहे. तरुणांची एवढी शक्ति फुकट कां घालवावयाची ! तरुण लोकांवर विश्वास टाकून त्यांच्याकडे जबाबदारीचीं

कामे सौपविण्यास काँग्रेस कार्यकर्त्यांनी कचरुं नये. याच तरुण सेनेचा उपयोग सर्व राष्ट्रसंवर्धक कार्यक्रम पार पाडण्याकडे होईल. पण आजच्या कार्यकर्त्यांना अजून एक दोन बाबींखेरीज इतर कार्यक्रमाचे महत्त्व फारसे पटल्याचे दिसून येत नाही. गांधींनी त्याचा समावेश आपल्या विधायक कार्यक्रमाच्या यादीत केला आहे म्हणून तेहि त्याला विधायक कार्यक्रम म्हणतात एवढे खरे, पण साक्षरता प्रसारासारख्या अत्यंत मूलगामी कार्यक्रमाकडेहि एकंदरीत त्यांचे दुर्लक्षच आहे.

आजच्या वर्तमानपत्रातील विशिष्ट बातम्यांवरून हे व असेच आणखी काही विचार माझ्या मनामध्ये येऊन गेले व मी त्याबाबत इतरांशी पोडीबहुत चर्चाहि केली. रवींद्रनाथांच्या शब्दात म्हणावयाचे तर—

This I know
That I have to fight with the waves
And carry the boat,
Hang the shrouds,
And hold the helm—
This is the command,
This is the destiny.

(मला एवढेच माहित आहे की, प्रचंड लाटांशी टक्कर देणें व स्वतःची नाव हाकारणें हें मला केलेंच पाहिजे. ' दोर ताणून बसव व मुकाणूं हातांत ठेव ' हाच (परमेश्वराचा) हुकूम आणि हेंच माझे दैव होय.)

*

*

*

सध्यां मी “ One hundred great lives ” (शंभर मोठ्या व्यक्ति) हें टाईम्स-स्टेट्समन् याच्या The Home Library Club ने प्रसिद्ध केलेलें पुस्तक वाचीत आहे. ७६० पानांच्या या पुस्तकात १०० थोर व्यक्तींचीं चरित्रे थोडक्यांत पण मार्मिक भाषेत देण्यांत आली आहेत. प्रत्येक चरित्राला साधारणतः ७।८ पानें अशी समविभागणीच करण्यांत आली आहे. चरित्रविषयक प्रत्येक व्यक्तीचे जीवन व कार्य एवढ्याशा मर्यादित देण्यात फार कौशल्य दाखविण्यांत आले आहे. प्रत्येक चरित्र अत्यंत मनोरंजक

माशिकचीं द्राक्षें

व उद्बोधक आहे चरित्रविषयक व्यक्तींच्या जीवनाचे रहस्य मार्मिकपण वर्णिल्यात आहे. प्रत्येक चरित्राची सुरुवात तर फारच महारीची करण्यात आली आहे. त्याचप्रमाणे प्रत्येक व्यक्तीच्या कार्याचे सार ८।१० ओळींत प्रथमच इटालिक टिपमध्ये दिले आहे. भाषासाधी व सुंदर असून चरित्रांतील महत्त्वाचे प्रसंग व काल एखाद्या मनोरंजक कथेप्रमाणे एका सूत्रांत गोवण्यांत आले आहेत. एकदर्शीत पुस्तक मला फार आवडले. प्रत्येकानें आपल्याजवळ हें पुस्तक ठेवण्याजोगें आहे. केव्हाहि पुस्तक उघडून कोणताहि चरित्र वाचल तरी मनाला आल्हाद झाल्याखेरीज राहणार नाही.

Lord Avebury यांनी काही वर्षांपूर्वी Hundred best books of the world—जगातील शंबर सर्वोत्कृष्ट पुस्तके—निवडला होता. त्यांत रामायण, महाभारत व शाकुंतल या तीन भारतीय ग्रंथांना स्थान मिळाले होते या शंबर चरित्रातहि महात्मा गांधी, अशोक, गौतम बुद्ध या तीन महान् व्यक्तींच्या चरित्रांचा समावेश करण्यांत आला आहे. निरनिराळ्या देशांतील थोर व्यक्तींचा चारित्र्ये लिहिलेले प्राचीन काळापासूनच आढावा घेतल्यासारखेच झाले आहे. कारण प्राचीन काळापासून विद्यमान व्यक्तीपर्यंत सर्व कालातील व्यक्तींचें चरित्र चित्रणग्रंथांत आले आहे. अर्थात्च चरित्रविषय निवडिलेल्या बराच विचार करावा लागला असेल यात शंका नाही.

या पुस्तकातील चरित्रे सात विभागांत विभागण्यांत आली आहेत. ते विभाग असे (१) शास्त्रज्ञ व शास्त्र २३ चातुर्ये (२) लेखक व कवि १६, (३) नेते व सुधारक १२, (४) कलावंत व संगीतज्ञ ७, (५) थार चित्रा ७, (६) संशोधक (Discoverers and Explorers), ६, (७) सेनापति व सुलतानी क्रिया राजसामगी पुढी ३०. अशोकचे नांव शेवटच्या विभागात, महात्मा गांधी व गौतमबुद्ध यांचा समावेश नेते व सुधारक या वर्गात करण्यांत आला आहे.

पुस्तक उकट्ट प्रकारें लिहिले गेले आहे हें खरें. पण त्यात कांहीं उणी-धादि आहत अस वाटत. त्या उणीया म्हणजे ज्या माहो विशेष व्यक्तींची चरित्रे या ग्रंथात येऊ नकोत त्यांचीं नांव येथे दिसत नाहीत, या

होत. अर्थात् जगातील सर्व देशातील हजारों वर्षांच्या इतिहासातून केवळ हांभर व्यक्तींची निवड करायची आणि तीही वर न्हिलेल्या, समाजातील निरनिराळ्या जीवनदृष्ट्यांतून ! त्यामुळे साहित्यिकच नाइलाजातून अनेक व्यक्तींचा चरित्रे तर्जीब राहून जागे शक्य आहे. म्हणूनच प्रकाशकाला दोष द्यावा असे मला वाटत नाही. उल्टे अशा तऱ्हेचा उत्कृष्ट चरित्रसंग्रह संपादित केव्हाच होईल त्याचे अभिनंदन करायला वाटते व मग तीत त्यांचे अनुकरण व्हावे, अशी दृष्ट्या व्यक्त करावीशी वाटते. असे जरी आहे तरी काही व्यक्तींची नांवे पुस्तकात यायला पाहिजेच होता, त्याचा समावेश कसा केला गेला नाही याचे जरा आश्चर्य वाटते. उदाहरणार्थ, 'लेखक व कवि' या वर्गात त्रिगंडकीर्ति इंग्रज कवि शेक्सपीयर याचा समावेश केलेला नाही, त्याचप्रमाणे जर्मन कवि गेटे याचाही स्थान मिळालेले नाही. ज्याच्या धाड्याने कोट्यवधी रशियनांना आणि जगातील त्याच्या चाहत्यांना अखंड स्फूर्तीचा सारांश प्राप्त करून दिला त्या भक्तिमत्त गोंयाचे चरित्र या ग्रंथात यायला नसेल की काय ? आणि टॉलस्टॉय या महान् लेखक वगळला जाय हेही आश्चर्यजनक वाटते. रशियाचाच विचार करायलाच झाला तर चेकोव्हस्कारला लघुकथासम्राट आणि डोस्टोव्हस्की, पुष्किन यासारखे प्रख्यात लेखक याचा निवड कशी झाली नाही हे एक कोडेच आहे. किंबहुना एकाही रशियन लेखकाचा स्थान देण्यात आलेले नाही. भारतीय व्यक्ती म्हणून नव्हे तर जगातील एक सर्वश्रेष्ठ कवि म्हणून कालिदासाचा समावेश अवश्य व्हायला पाहिजे होता आणि एकापेक्षा एक सरस काव्ये रचून आधुनिक विश्वाला डोळावयास लावणाऱ्या रवींद्रनाथाचा एका जागेवर खर्चाने हक्कीता पल्लेकर या आधुनिक श्रेष्ठ कादंबरीलेखकालाही स्थान देण्यात आलेले नाही. कोणत्याच प्रियमान लेखकाला स्थान देण्यात आलेले नाही हे त्याचे कदाचित् कारण असावे. शास्त्रज्ञांची नांवे घेताना वनस्पतींनाही जीव असतो, आणि त्या हंसात रडतात, त्यांना भासना आहेत असे प्रथमच सप्रयोग दाखविणाऱ्या जगदीशचंद्र बोस यांचे नाव निःसंशय ती दृष्टीसमोर उभे राहिल्याशिवाय कसे राहील ? आणि प्रकाश करणाऱ्या बाबतीत अभिनव संशोधन करून दिव्यस्थानचे नाव शालीय

नाशिकचीं द्राक्षें

जगांत उज्ज्वल करणारे चंद्रशेखररमण, ज्याच्या नावानें Raman Effect असा गौरवार्थी शब्दप्रयोग त्याच्या गोधामावत वारला जातो, त्याचे हिस्मरण झाल्यावाचून राहत नाही. लेखक वर्गांत शेक्सपीयर, दिकांचीं चरित्रें देण्यात आलीं नाहीत. त्यान कदाचित् असा हेतु असावा कीं, त्यांचीं चरित्रें सामान्यतः सर्वांस माहीत असल्यानें तीं पुन्हा देण्यात काहीं स्वारस्य नाही. पण असें म्हणावें तर व्हाल्टेअर, रूसो, बेकन, डॉ. जॉन्सन अशा, सर्वांना साधारणपणें परिचित असलेल्या लेखकांचीं चरित्रें देण्यात आलीं आहेत. त्यावरून साधारणतः आपल्या पसंतीप्रमाणें अगर सारासार बुद्धीनें योग्य वाटली ती निवड प्रकाशकांनीं केली असेंच वाटतें आणि तेंहि एका दृष्टीनें योग्यच आहे. सर्वांचाच समावेश कसा करणार !

नेते व सुधारक या मथळ्याखालीं ज्याचा समावेश करण्यांत आला आहे ते सर्वच थोर पुरुष आहेत यात शंका नाही. पण तेथेहि काहीं नावें नसलेली पाहून सखेदार्य वाटते. उदाहरणार्थ, आधुनिक चीनचा जनक डॉ. सन्यत्सेन याचें नाव कोणत्याहि यादींतून गाळण्यासारखें खास नाही. त्याचप्रमाणें लेनिन्, एंजल्स आणि रोमां रोलां हींहि नावें काहीं विसरण्यासारखीं नाहीत. बुकर टी वॉशिंग्टन् याचें चरित्र तर खास गाळतां येण्यासारखें नाही. सर थॉमस मूर सारख्याच्या ऐवजी वरीलपैकी एखाद्यास अवश्य स्थान देता आलें असते. जोन ऑफ आर्कचें उज्ज्वल चरित्र जेथें आहे तेथें झांसीच्या लक्ष्मीबाईचें तेज काय कमी पडलें असतें ? आभि राणी एलिझाबेथबरोबर नूरजहान आणि अहल्याबाई या कर्तबगार राजकारणी स्त्रिया खात्रीनें शोभूनच दिसल्या असल्या. ' थोर स्त्रिया ' या सदराखालीं या स्त्रिया अवश्य येऊं शकतात. आणि आपल्या अपूर्व कर्तव्यगारीनें जगाला वाहवा म्हणावयास लावणाऱ्या मादाम चिआंग कै शेन या स्त्रीरत्नाचा समावेश केल्याशिवाय स्त्रियांची कोणती यादी पूर्ण होऊं शकेल ! मात्र प्रकाशकांनीं निवडलेल्या सर्व स्त्रियाहि अत्यंत थोर अशाच होत्या यात शंका नाही. एलिझाबेथ फ्राय आणि फ्लॉरेन्स नाइटिंगेल या देवतातुल्य स्त्रियाचें चरित्रवाचन तर अत्यंत आल्हादकारक आणि उद्बोधक आहे. तें सर्वांनीं अवश्य वाचावें.

कलावन्ताच्या यादीत घालण्यासारखी इतर नावे मात्र मला बिलकूल माहीत नाहीत आणि त्यामुळेच त्याबाबत मला काही म्हणता येण्याजोगी नाही. त्याचप्रमाणे जगप्रवासी शोवकाच्या बाबतीतहि विशेष काही म्हणण्यासारखे नाही. सहादि जणांची चरित्रे फार मनोरंजक व नवलपूर्ण आहेत. मला हा विषय विशेष आवडीचा वाटत असल्याने अर्थातच मी तीं सर्व चरित्रे विशेष लक्षपूर्वक वाचली आहेत. कै. अमुडसेन, इब्न बत्तूत, फापन, हुपनस् स्याग, इत्यादिकांची चरित्रेहि येथे देता आली असती तर अर्थात् चांगले झाले असते.

सेनापति आणि मुत्सद्दी (Soldiers & Statesmen) या सदरांत मात्र सर्वांत जास्त म्हणजे ३० चरित्रे देण्यात आली आहेत. त्यापैकी काही कमी करून संशोधकाच्या अगर स्त्रियांच्या यादीत जास्त भर घालता आली असती. पण इतिहासात सामान्यतः राजे आणि राजकारणपुरंधर व्यक्ती यांनाच महत्त्व देण्यात येत असल्यामुळे आणि सेनापति हे तर स्वतः जगाचा इतिहास घडवीत असल्यामुळे त्यांना सर्वांत जास्त जागा देण्यात याव्या हे क्रमप्राप्त होते. तथापि तेथेहि माझ्या मते काही नावे कमी करून त्यांच्याऐवजी सम्राट् चंद्रगुप्त अगर हर्षवर्धन, अकबर, शिवाजी या भारतीय वीरांची निवड सहज करता आली असती, नव्हे, तसे जरूरच होतें. अटिला या हूण जग-ज्जेत्याचे नाव आहे तर चेंगीजखानला का वगळलें ? शिकंदर, ज्यूलियस सीझर यांच्यापेक्षाहि त्याने आक्रमिलेला प्रांत खूपच मोठा होता. शूर व धोरणी सेनापति आणि चतुर मुत्सद्दी म्हणून नाणावलेल्या विभांग कै शेकला त्यान न देण्यात एकपरी अन्याय झाला आहे असेंच म्हणावयास हरकत नाही. शेवटचीं काही चरित्रे मात्र खरोखरच फार उद्बोधक आहेत.

अशा रीतीने काही थोर व्यक्तींचा या पुस्तकात अवश्य समावेश असावयास पाहिजे होता हे जरी खरे असले तरी मला वाटते, त्यासाठी एखादे दुसरे पुस्तक लिहावयास पाहिजे आणि टाईम्स होम लायब्ररीने अशाच सुंदर रीतीने लिहिलेल्या चरित्राचे अणखी काही खंड प्रसिद्ध केले तर रसिकाची बिलकूल वाण पडणार नाही असे मला वाटते. किंबहुना त्यांनी वाचकावर

नाशिकची द्राक्षे

मोठा उपकार केल्यासारखेच होईल. धक्षिसादाग्वल कोणाला पुस्तक द्यावयाचें झालें तर मी या पुस्तकाची निवड करीन.

मला आवडणारीं यांतील काहीं चरित्रांचीं नांवां टिपून ठेवावीं असें वाटलें होतें पण तें अशक्य आहे असें मला वाटतें. कारण मनांत विचार करूं लागलों तेव्हां हळूहळू सर्वेच यादी—काही चरित्रे सोडून—उतगवी लागेल असें दिसून आले. निदान ५०६० चरित्रे तरी सहज निवडण्यासारखी आहेत आणि त्यांतील १० अगर १५ च उकृष्ट चरित्रे निवड असें कोणी मला सांगितलें तर तें मला खात्रीनें जड गेल्याशिवाय गहणार नाहीं.

एक मात्र वाटतें कीं, पुन्हा असा एखादा खंड प्रसिद्ध करण्याचा प्रसंग आला तर प्रकाशकांनीं 'प्रसिद्ध खेळाडू' असें एक नवीन सदर घाटून त्यात जगप्रसिद्ध खेळाडूंचीं चरित्रे द्यावीं तीं लोकांना खात्रीनें आरडतील.

गांधींच्या प्रकृतीविषयी चागलें काहीच कळत नाहीं पण ती ठीक नाहीं एवढें मात्र खरें! सर्वजण काळजांत आहेत. याचन-लेखनाकडेहि कोणाचें चांगलेसे लक्ष लागत नाहीं.

१८-२-४३

आन गांधींच्या प्रकृतीविषयी His health continues to cause anxiety (त्याची प्रकृति अजून काळजी करण्यासारखीच आहे) असें वर्तमानपत्रात आलें आहे. त्यामुळे दररोजच्या काळजांत आणखी भर पडली आहे. एकंदरीत परिस्थिति कठीण आहे हेंच खरें! आम्हा सर्वांना तर अत्यंत काळजी वाटतेच पण महात्म्यांच्या निकट सान्निध्यात राहिलेले श्री. नरहरीभाई परीख, लक्ष्मीदासभाई इत्यादिकांना काय वाटत असेल याची कल्पनाच केलेली थरी वाटेल त्या प्रकारचे विचार मनांत येत आहेत. लोक खेळतात, बोलतात, वाचतात, सर्व काहीं नेहमीं प्रमाणें चाललें आहे. पण सर्व व्यवहारावर काळजीची छाया पसरली आहे. काहीं

नाशिकचीं द्राक्षें

जण गाभींची कुंडली माझून बसले आहेत. माझा तर न्यावर बिलकूल विश्वास नाहीं. गाभींचा प्राण म्हणजे राशूचा प्राण—तोच पणाला लागल्यावर कोणाला वाय रुचणार ? इतर विषयात मन गुंतवून मनावरील भार हलका करावा हेच बरे !

*

*

*

आजहि माझ्या मनांत “ One hundred great lives ” या पुस्तकाबद्दल विचार चावू आहेत. वाटतें अशी पुस्तकें मराठीत प्रसिद्ध झाली पाहिजेत. ज्ञान-प्रसादाचे मुख्य साधन म्हणजे पुस्तकें ! नवीं नवीं पुस्तकें प्रसिद्ध होत जाणे हें निव्वन वाङ्मयाचें लक्षण आहे. मगगीत अशी पुस्तकें आणि तींही नवीन विषयावर आणि अभिनव पद्धतीनें लिहिलेली प्रसिद्ध होणें आवश्यक आहे. माझ्याजवळ येथे मंदर्म ग्रंथ नाहींत अगर पुस्तकाच्या याग्राहि नाहींत. पण मला वाटतें की, श्री. माटे यांनी अशा पद्धतीवर काहीं चरित्रें लिहिली आहेत. त्याचप्रमाणें प्रा. बनहट्टी यांचें ‘ एकाचली ’ नांवाचें पुस्तक प्रसिद्ध झालें असून त्यात काहीं व्यक्ति-चरित्रात्मक लेखांचें संकलन करण्यात आलेले आहे. शिवाय निरनिराळ्या नियतकालिकांतून काहीं चरित्रें मधून मधून प्रसिद्ध होतातच. तथापि वरील पुस्तकात ज्या प्रकारचीं लघुचरित्रें लिण्यात आली आहेत, तशा प्रकारचीं लघुचरित्रें मराठीत फारशी नसावीत असें मला वाटतें. नवभारत ग्रंथमालेच्या ‘ साहित्य साधना ’ या ग्रंथात मला वाटतें बहुधा मोठ्या चरित्राचा-चरित्रग्रंथाचा—विचार करण्यात आला आहे. मला चांगलेसें आठवत नाहीं. ‘ One hundred great lives ’ यासारख पुस्तक मराठीत प्रसिद्ध करण्यात एक अडचण अशी आहे की, इंग्रजी भाषा जगभर बोलली जात असल्यामुळे आणि अर्थात् त्या भाषेत लिहिलेल्या चांगल्या पुस्तकाच्या हजारों-लाखों प्रती खपत असल्यामुळे मोठी पुस्तकेंहि त्या मानानें स्वल्प किंमतीत विकली जाऊं शकतात. पण मराठीचा वाचकवर्ग त्या मानानें कितीतरी लहान असल्यानें व त्यातहि स्वतःचीं पुस्तकें विकत घेऊन तीं वाचणारा वर्ग त्याहूनहि कमी असल्यानें पुस्तकाच्या फारशा प्रती खपण्याचा संभव नसतो आणि असें झालें म्हणजे पुस्तकाची किंमतहि त्यामानानें जास्त

मासिकचीं द्राक्षें

ढेवावी लागते. विविध प्रकारचीं पुस्तकें प्रसिद्ध करण्यात ही मुख्य अडचण आहेच. पण त्याशिवाय दुसरी एक अडचण अशी आहे कीं, केवळ लेखनावर आपली उपजीविका चालवूं शकणे मराठी लेखकांना जवळ जवळ अशक्य आहे. त्यामुळे लेखकांना उत्कृष्ट लेखन हें आपलें जीवितध्येय करून आपल्या कलेची जोपासना अव्याहतपणे करीत राहणें कठीण भासूं लागतें. त्यामुळे आपल्याकडे केवळ लेखनाचा धंदा करून उत्कृष्ट वाङ्मय-निर्मिति करणारे साहित्यिक कमीच. जे लेखक म्हणून चांगले नावाजलेले आहेत ते, त्या पुस्तकावर चांगला पैसा मिळेल अशीच पुस्तकें लिहिण्याकडे सहसा आपल्या लेखकांचा ओघ वळवितात. तथापि हें विधान सरसहा सर्वांना लागू पडण्यासारखें नाहीं. केवळ उत्कृष्ट वाङ्मयनिर्मिति करणें आणि लेखनाच्याद्वारा समाजाची सेवा करणें या उच्च ध्येयान प्रेरित होऊन ग्रंथनिर्मिति करणारे लेखक महाराष्ट्रात आहेत. हिंदुस्थानातील निरनिराळ्या प्रांतीय भाषातील वाङ्मयात मराठीचा दर्जा बराच वर लागतो. म्हणून बरील चरित्रात्मक पुस्तकात चरित्रे ज्या कुशलतें लिहिलीं गेलीं आहेत तशा प्रकारची कुशलता वापरणारे लेखक मराठीत नाहींत असें मला म्हणवत नाहीं. पण प्रकाशक भेटला पाहिजे ना ? टाईम्ससारखा प्रकाशक मराठीत निघेल तेव्हा सुदिन ! पण केसरी, चित्रमयजगत्, किलोस्कर यासारख्या नियतकालिकांनी आपल्या वर्गणीदारांच्या आणि वाचकांच्या जिज्ञासा तृप्त करणारे व वाढविणारे वाङ्मय टाईम्सच्या योजनेसारखें-निर्माण करावयास हरकत नाहीं. उदाहरणार्थ, छोटी छोटी चरित्रे असलेली पुस्तकें त्यांनीं मुद्दाम लिहून घेऊन तीं माफक किमतीत विकावयास हरकत नाहीं. शंभर नाहीं पण २५-५० चरित्रांचा संग्रह तरी एकावेळीं त्यांना प्रसिद्ध करता येईल. जी गोष्ट चरित्रग्रंथाची तीच इतर पुस्तकाबाबत.

*

*

*

मला असें आठवतें कीं, मी लहान होतों त्यावेळीं खानापूरचे 'लोक-मित्र' मासिक आमच्याकडे येत असे. त्याचे संपादक श्री. द. गो. सडेकर हे फारच उद्योगी गृहस्थ असत. आम्ही खानापूरला होतों तेव्हा त्यांच्या 'धनंजय' छापखान्यात केव्हा केव्हा जात असूं. ते आपल्या 'लोक-

मित्र 'मासिकांच्या वर्गणीदाराना प्रतिवर्षी एखादें पुस्तक बरीस म्हणून देत असत. त्यापैकी 'पंजाबचा लढवय्या शीख' हें पुस्तक मला फार आवडलें होतें. अजूनहि तें चागलें आठवतें. पण त्याची प्रत मात्र आमच्या घरात कोठेंहि नाहीं. कोणीतरी वाचायला नेऊन परत दिली नसेल ! त्या पुस्तकात शीख लोकांच्या गोष्टी मोठ्या मनोरंजक भाषेत लिहिल्या होत्या. फार छान होते तें पुस्तक ! अजूनहि मला तें कोठें आढळल्यास मी तें उत्सुकतेनें वाचीन. तेव्हा 'लोकमित्र' मासिकानें अशीं पुस्तकें आपल्या वर्गणीदाराना देण्याची पद्धत ठेवली होती. मात्र अशीं पुस्तके छापताना प्रकाशकानीं आपल्या फायद्याकडे पाहूं नये. नाही तर किंमती वाढून कोणी पुस्तकें विकत घेणार नाहींत. एकतर असे चरित्रविषयक लहान लहान लेख अगर दुसरें लिखाण नियतकालिकातून नियमित क्रमशः प्रसिद्ध करावे व त्याच कंपोजचा उपयोग करून पुस्तकें छानवी किंवा इंग्रजीतील penguin, pelican series प्रमाणें अगर हिंदीतील सस्ता साहित्य मंडळ, मायासिरीज, सरस्वतीसिरीज यासारखीं स्वस्त पुस्तकें काढण्याची योजना करावी. मराठीत काहीं 'माला' आहेत. त्या चागल्याहि आहेत. पण सर्वांना त्या मालातील पुष्पे परखडत नाहींत. 'वादविचेचन माला' त्या मानानें चागली आहे. त्यानीं निरनिराळ्या विषयांवरील पुस्तकें संपादून प्रसिद्ध करावी.

मराठीत पुस्तकाचा प्रसार व्हावयास वाचकाची संख्या वाढली पाहिजे हें उघड आहे. वाचकाची संख्या वाढावयाची म्हणजे साक्षरतेचें प्रमाण फार वर गेलें पाहिजे. साक्षरतेचें प्रमाण सध्या शें. ११ पुरुषात आणि शें. ६ स्त्रियात धरलें जातें. मुंबईला शहरी वस्ती असल्यामुळें हें प्रमाण जरा जास्त आहे. पण या साक्षर जनतेंत र् ट् फ् करणाऱ्या आणि साधारण सही करणाऱ्या अगर दोनचार वेळ्या वाकड्या ओळी लिहिणाऱ्या व्यक्तींचीहि गणना होते. म्हणजे खरी साक्षरता किती थोड्या प्रमाणात आहे हें दिसून येतें. आपण मध्यमवर्गीतील लोक मध्यमवर्गीयांतच विशेष वावरतो म्हणून आपणाकडे जनतेंत निरक्षरता किती पसरली आहे याची कल्पना येत नाहीं. आणि जे साक्षर लोक आहेत, त्यापैकी किती जणांना वाचनाची आवड

नारिकर्ची प्राक्षे

आहे ! आणि आवड असणारायैकी किती जणाना स्वतःची पुस्तके घेऊन वाचण्याची शक्यता आहे ! या सर्व गोष्टींचा विचार केल्यावर आपल्या सर्क दुःखाचे मूळ आपली मोठ्या प्रमाणावर असलेली निरक्षरता हें आहे असे पटून लागते.

१९-२-४३

रात्री चादण्यात फिरून मुकताच आलों आहे. बहुतेक सर्न लोक शॉपी गेले आहेत. बारा वाजले असतील. शुभ्र चादण्यात एकटेच फिरणारे माझ्यासारखे श्री. माधवराव जानोरकर एक आहेत. आज प्रथम कांदी वेळ श्री. उमाशंकर दीक्षित त्यांच्याबरोबर फिरत होतो. अर्थात् प्रथम उपवासाबाबतच बोलणें झालें, पण मग आकाशावर आमची दृष्टि खिळली आणि नक्षत्रताऱ्याची चर्चा सुरू झाली.

कांदी दिवसापूर्वी—साधारण १ महिन्यापूर्वी— दीक्षित व मी दोघेहि जेल हॉस्पिटलमध्ये होतो. श्री. टिळक आजारी होते. म्हणून त्यांच्याबरोबर मदतीला मी व श्री. भैरव आजारी होते त्यांच्याबरोबर दीक्षित होते. दीक्षित हे मुंबईच्या मारवाडी चेंबर ऑफ कॉमर्सचे सेक्रेटरी आहेत. मांडे विचारी आणि बहुश्रुत दिसतात हे गृहस्थ. त्यांच्याबरोबर रात्री हॉस्पिटलच्या आवारात हिंडत होतो. पौर्णिमेचें सुंदर स्वच्छ चादणें पडलें होतें, सर्वत्र शांतता होती; तगोवनात एका रांगेत स्तब्ध बसलेल्या मुनीप्रमाणें निवृत्त तटस्थ उभे होते. त्यांच्या सावल्या आणि त्यामधून डोकावणारे शुभ्र चादणें यामधून नील आकाशाखाली फिरणें मोठें आल्हाददायक होतें. दीक्षित यांनी खगोलशास्त्राचा बराच अभ्यास केला आहे. मलाहि त्याच विषयाची आवड. तेव्हां साहजिकच संभाषण त्याच विषयावर वळलें. संभाषणाला सुरुवात आकाशात थोड्याच वेळापूर्वी उगवलेल्या आणि आपल्या शीतल मंद प्रकाशात सुष्टीवर अमृताचा वर्णावळ करणाऱ्या चंद्रापासून आणि त्याच्या प्रकाशात मंदपणें चमकणाऱ्या नक्षत्रताऱ्यापासून झाली. दीक्षित म्हणाले, '—आपल्या

जुन्या वाङ्मयात आकाशातील ताऱ्यांपैकीं फक्त नक्षत्रें आणि काहीं विशिष्ट मोठे तारे यानाच विशेष महत्त्व दिले आहे. त्यांचेंच विशेष वर्णन आढळून येतें. पण पाश्चात्यांनीं सगळ्या आकाशाची विभागणी करून प्रत्येक ताऱ्याची मोजदाद व व्यवस्था लावली आहे. साधारणतः तिसऱ्या चौथ्या प्रकारच्या ताऱ्यापर्यंत सर्वांना विशिष्ट नावें असून प्रत्येक तारा कोणत्या तरी एका विशिष्ट तारापुंजात बसविलेला असतो. 'ते पुढे म्हणाले, 'आपल्या जुन्या ग्रंथात कदाचित् प्रसंगानुरोधानें निरनिराळ्या ताऱ्यांचे उल्लेख व वर्णन हीं आलीं असतील, पण त्याची संगतवार माहिती एकत्र अशा कोठें आढळून येत नाहीं. मी म्हटलें, 'सर्वसाधारण लोकांचे लक्ष या विषयाकडे आकर्षित होत नाहीं याचें मला आश्चर्य वाटतें. फार थोड्या लोकाना आकाशात प्रत्यक्ष उगवणाऱ्या आणि मावळणाऱ्या तेजोगोलाबद्दल शास्त्रीय माहिती करून घेण्याची इच्छा असते. पूर्वी मॅट्रिक्च्या अभ्यासक्रमात हा एक स्वतंत्र विषय होता म्हणतात. इल्लीं भूगोल या विषयातच त्याचा अंतर्भाव केला असावा. तथापि खगोलशास्त्र हा स्वतंत्र विषयच दुय्यम आणि उच्च विषयात नेमला जावा. सर्व शिक्षणसंस्थानून चांगल्या दूरदर्शकाची व्यवस्था करावी, वगैरे वगैरे.'

आजहि त्याच विषयावर संभाषण झालें. एरवीं नित्य व्यवसायात गुंतलेल्या आणि शहराच्या गजबजाटात राहणाऱ्या मनुष्याचें लक्ष दररोज उलगड होणाऱ्या व्यावहारिक प्रश्नांना सोडून या दूर दूर फिरणाऱ्या ताऱ्यांच्याकडे वळतेंच कशाला ! वॉटरफील्ड नावाच्या एका डॉक्टरनें नुकतेंच The Revolving Universe (गतिमान विश्व) नांवाचे एक पुस्तक लिहिलें आहे. दूरदर्शकाचा उपयोग न करताहि आकाशस्थ ज्योतीबद्दल सर्वसाधारण मनुष्याला काहीं ज्ञान मिळावें अशी या पुस्तकाची रचना आणि हेतुहि पण आहे. या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेंतच लेखकानें म्हटलें आहे कीं, शहराच्या त्रिभुदीपाच्या लखलखाटात आणि अखंड चाललेल्या उद्योगधंद्यांत ज्यांनीं पूर्वी कधीहि आकाशाकडे पाहिलेंहि नव्हतें ते लोक आता Blackout मुळीं व युद्धकार्यातील निरनिराळ्या नवीन कामामुळें आकाश म्हणून काहीं-एक वस्तु आहे आणि त्यांत ताऱ्यांचा आश्चर्यकारक खच भरलेला आहे या गोष्टीकडे नव्यानेंच आकर्षित होत आहेत, विजेच्या सगसगाटांत

नाशिकचीं द्राक्षें

आकाशाकडे लक्षहि जात नसे. आता अंधारांत सहजच वर दृष्टि जाऊन तारकन्दीपाचा मंद प्रकाश सुखकर वाटतो.

मग आम्ही या विषयाची शक्य तेवढी माहिती मिळविण्याचें ठरविलें. पुस्तकें आणून वाचावयाचीं आणि निरीक्षण करावयाचें. नक्षत्रें व तारे त्याचे आकार, तेज, गति, परस्पराकर्षण, उत्पत्ति, तेजोमेष इत्यादिकाची माहिती करून घेणें फार मनोरंजक होईल. मला हा विषय खूप आवडतो. मोठे मोठे तारे वसुंधरेला—माझ्या मुलीला—दाखवीत असे. तिलाहि गंमत वाटत असे. आता येथें बराच अभ्यास होईल. बाहेर गेल्यावर तिला समजेल अशी नवीन माहिती तिला देईन.

*

*

*

एकटाच फिरत असताना कित्येक वेळा मजेदार विचार मनांत येतात. एखाद्या नवीन भाषेचें ज्ञान करून घ्यावें असे वाटतें. पण भाषा ठरविणें मात्र कठीण वाटतें. मागें बंगाली थोडेंसे शिकलों होतो. त्या जुन्या ज्ञानाला उजळणी देऊन बंगाली चागलें वाचता येण्याइतकी तरी प्रगति करावी आणि अशा रीतीनें एका काव्यमय, सुसंस्कृत वाङ्मयाचा परिचय करून घ्यावा असें वाटतें. तोंच असेंहि मनात येतें कीं, आपणास कानडी बरेचसें चांगलें बोलता येतें तर आपण कानडी लिपी शिकलों कीं त्या भाषेचें सुलभतेनें ज्ञान करून घेता येईल. पुन्हा मनात विचार येतात, आपला गुजराती लोकांशीं पुष्कळ संबंध येतो. त्याची भाषा व लिपीहि मराठीशीं पुष्कळशी जुळती आहे. येथें गुजराती लोकहि बरेच आहेत. ते आमंदानें शिकवतील, तेव्हां गुजराती का शिकूं नये! हिंदी तर राष्ट्रभाषा! तिचा अभ्यास केलाच पाहिजे आणि तो तसा थोडा थोडा चालूच आहे. पण त्याच्या जोडीला उर्दू शिकावें असेंहि वाटतें. म्हणजे मुमलमान समाजातील व्यक्ती आणि विचार यांच्याशीं आपणाला अधिक चागल्या रीतीनें समरस होतां येईल. सध्या एका पुस्तक-लेखनांत व इतर काहीं विशिष्ट वाचनांत वेळ जात असल्या कारणानें घाई कसलीच करीत नाही. पण हकडे तिकडे अगर व्यायामाच्या वेळीं फिरत असताना असल्या विचारांत वेळ केव्हां निघून जातो हें लक्षातहि येत नाही !

२०-२-४३

आना सध्या दुसरीकडे लक्ष द्यायला मन कुणाचे ठिकाणावर आहे !
गांधींच्या प्रकृतीच्या काळजीमुळे सर्वांचे नेहमीचे काम अव्यवस्थित-
पणे चालले आहे. आज ' मुंबई क्रॉनिकल ' मध्ये कविवर्य रवींद्रनाथानी
गांधींच्या विषयी काढलेले उद्गार दिले आहेत. ते अत्यंत सुंदर आहेत. ते
उद्गार असे :—

The secret of Gandhi's success, lies in his dynamic spiritual strength and incessant self-sacrifice. Many public men make sacrifices for selfish reasons. It is a sort of investment that yields handsome dividends. Gandhi is altogether different. He is unique in his nobility. His very life is another name for sacrifice.

He covets no power, no wealth, no name and no fame. Offer him the throne of all India, he will refuse to sit on it, but will sell the jewels and distribute the money among the needy. His soul is perpetually anxious to give and he expects absolutely nothing in return, not even thanks. This is no exaggeration, for I know him well.

Emperors and Maharajas, guns, and bayonets, imprisonments and tortures, insults and injuries, even death itself, can never daunt the spirit of Gandhi.

He is a liberated soul. If anyone strangled me I shall be crying for help; but if Gandhi were strangled, I am sure, he would not cry. He may laugh at his strangler and if he has to die, he will die smiling.

I am nothing compared to his illumined soul when the time comes Gandhi will be known, for the world needs him and his message of love, liberty and brotherhood.

The soul of the East has found a worthy symbol in Gandhi; for he is most eloquently proving that man is

नाशिकची द्राक्षे

essentially a spiritual being, that, he flourishes the best in the realm of the moral and the spiritual and most positively perishes both body and soul in the atmosphere of hatred and gunpowder smoke

(गांधीजींच्या यशाचें रहस्य त्यांच्या वर्धमान अशा आध्यात्मिक सामर्थ्या-मध्ये व सतत चालू असलेल्या आत्मत्यागामध्ये साठविलेलें आहे. पुष्कळ सार्वजनिक कार्यकर्ते स्वार्थत्याग करतात. परंतु तो स्वार्थ साधण्याकरिता असतो. सपाटून व्याज मिळावें म्हणून एखाद्याने पैसा गुंतवावा तशातला हा प्रकार आहे. गांधीजींची गोष्ट अगदीच वेगळी आहे. मानसिक औदार्याचे बाबतीत गांधीजी ही एकमेव भेष्ट व्यक्ति आहे. गांधीजीचें जीवन हाच ' त्याग ' ह्या अर्थाचा दुसरा शब्द होय.

सत्ता, संपत्ति, नांव किंवा कीर्ति ह्यांपैकी एकाचीहि अभिलाषा ते मनात धरित नाहीत. सर्व भारताचें सर्वभौमत्व त्यांना द्या, ते ' नको ' म्हणतील, परंतु सिंहासनाचीं रत्ने विकून मुक्केकंगालाना ते पैसे वाटून देतील. आपणाजवळ असलेलें द्यावें ही एकच त्यांच्या आत्म्याला लागलेली ओढ असते. आणि त्याबद्दल आभाराच्यासुद्धा परतफेडीची त्यांना बिलकूल अपेक्षा नसते. मी त्यांना पूर्णपणें जाणत असल्यामुळें मी निश्चित सांगतो की, ही अतिशयोक्ति नाही.

बादशहा आणि महाराजे, बंदुका व संगिनी, तुरुंगवास आणि गना तऱ्हेचे छळ, अपमान आणि दुःख, एवढेंच काय, प्रत्यक्ष मृत्यूसुद्धा त्यांची वृत्ति कधीहि ग्वचविणार नाही.

गांधीजी मुक्तात्मा आहेत. जर एखाद्याने माझा गळा दाबला तर मदती-करिता मी आक्रोग करीन. परंतु गांधीजींचा गळा कोणी दाबला तर माझी खात्री आहे की, ते ओरडणार नाहीत. एवढेंच नाही, तर गळा दाबणारांकडे पाहून ते हास्य करतील व मरणाचाच प्रसंग ओढवला तर स्मित करीत त्याला ते तोंड देतील.

तत्त्वबोध झालेल्या गांधीजींच्या आत्म्याशीं माझी तुलनाच होजं शकत नाही.....एकदां अशी वेळ येईल की, ज्यावेळीं गांधीजी जगद्विख्यात

होतल. कारण त्याची व त्यांच्या प्रेम, स्वातंत्र्य व बंधुत्वाच्या संदेशाचं जगाला गरज आहे.

महात्माजी हे पौर्वात्य राष्ट्रांच्या आत्म्याचे आदर्श प्रतीक आहेत. कारण मनुष्य हा मुख्यतः आध्यात्मिक जीवन जगणारा प्राणी असावा ही गोष्ट गांधीजी फार परिणामकारक रीतीने सिद्ध करित आहेत. ते म्हणतात, मानवी जीवनाचा विकास नैतिक व आध्यात्मिक मार्गांनीच उत्कृष्ट होतो. द्वेष व युद्ध यांच्या वातावरणात त्यांचें शरीर व आत्मा निश्चयानें नष्ट होतात.)

या उतान्याला From behind the grave (समार्धीतून) हा मथळाहि क्रॉनिकलकागनी किती मार्मिक दिला आहे. अशी अवतरणें योग्य वेळीं देणे हेंच वर्तमानपत्रकर्त्यांचें वैशिष्ट्य आहे. अनेक थोर पुरुषांनी लिहिलेले लेख अगर काढलेले उद्गार हे त्या त्या वेळींहि बहुमोल वाटतात हे खरें, पण एखाद्या विशिष्ट प्रसंगी ते इतके अचूक लागू पडतात आणि त्यांचें रहस्य अशा आश्चर्यकारक रीतीने प्रतीत होतें कीं, ते लिहिणाऱ्याच्या अगर बोलणाऱ्याच्या दिव्य दृष्टीविषयी आपणांस कौतुक वाटूं लागतें. बरील उद्गार अशाच प्रकारचे आहेत. महात्मा गांधीसारखा वर्णविषय आणि रवींद्रनाथसारखा कवि असा 'समसमा संयोग' झाल्यावर मग काव्यगंगा दुथडी भरून वाहूं लागली तर त्यांत नवल कसलें ! महात्मा गांधी व रवींद्रनाथ हे दोघेहि थोर पुरुष होत. त्या दोघांनीं भारताचा लौकिक त्रिखंडांत-नवखंडांत पसरविला. प्रत्यक्ष कार्याच्या दृष्टीनें पाहतां महात्माजींचें कार्य सर्वापेक्षा फार मोठे आहे यात शंका नाहीं, तथापि दुरून पाहणाऱ्याला ज्याप्रमाणें दूरचे डोंगर कमी अधिक प्रमाणांत सारख्याच उंचीचे वाटतात, किंवा आपणांस आकाशातील तारे एकमेकांजवळ असले म्हणजे जसे ते सारखेच मोठे भासतात, मग त्याच्यात कोट्यवधि मैलांचें अन्तर असो अगर त्यांच्यामध्ये आकाशाचा अनन्तपटीनें फरक असो-याचप्रमाणें हे दोन महात्मे आपणांस सारखेच पृथ्वी वाटतात.

बरील उतान्यांत गांधींच्या निर्भयतेचें, मुक्तावस्थेचें आणि त्यांच्या विशाल हृदयाचें किती छान वर्णन केलें आहे ! स्थितप्रज्ञाचें वर्णन याहून आणखी तें काय असणार !

आम्ही आज खेळत आहो. आम्ही खेळतो, गप्पा मारतो, विनोद करतो. आज बातमी आहे की, गांधीजींची प्रकृति अतिशय गंभीर आहे, त्याच्या प्रकृतीत फारच बिघाड झालेला आहे. तरीही आम्ही खेळतो, तरीही आम्ही गातो, विनोद करतो ! होय ! आम्ही खूप हंस्तोहि ! त्या हंस्याला कोणी विकट हास्य म्हणोत किंवा त्याला कोणी भयानक हास्य म्हणोत, आम्ही हंस्तो एवढे खरे ! विनोद तरी काय कमी आहे ? प्रत्येकाच्या बुद्धीला जणू धार चढली आहे ! एरवीं शात राहणाऱ्या जीवाना आज नवीनच स्फूर्ति आली आहे की, आपण चार जणात जाऊन मिसळायें आणि काहीं तरी करून खूप मनमोकळेपणानें हंसायें. पुस्तकात डोकें खुपसून बसणाऱ्या किंवा चरख्याभोवतीं पिंगा घालणाऱ्या मित्रांना आम्ही नेहमीं म्हणत असूं- 'अरे, जरा बाहेर पडा, चागल्या मोकळ्या स्वच्छ हवेंत हिंडा, जरा मनाची करमणूक करा, बाहेरच्या जगाकडे जरा डोळे उघडून आणि हृदय खोदून पहाल कीं नाहीं ?' आमचें बोलणें सारें पालक्या घागरीवर पाणी घातल्याप्रमाणें फुकट जात असे. पण आज एकाएकी या एकलकोंड्या आत्म्यांना दिव्यदृष्टि प्राप्त झाली कीं, 'बाहेर हिंडलें पाहिजे, उन्हांत फिरलें पाहिजे, आपल्या सारख्याच शरीर आणि मन असणाऱ्या प्राण्याशीं बोललें पाहिजे ! नाहीं तर मरून जाऊं ना आपण !' या मरणाच्या भीतीनें त्यांच्यात फरक केला ! याच मरणाच्या भीतीनें एरवीं पुस्तकाला सहसा कधीहि हात न लावणाऱ्या चंडोल पक्ष्यांनीं आपली मरारी थांबवून पुरतकांत चोंच खुपसून आकाश उघडें केलें आहे. हा उलटामुलटा पालट अद्भुतरम्य नाहीं का ? जादूशिवाय असले पालट आकस्मिकरीत्या झालेले कुणी कधी पाहिले आहेत काय ? आतांहि एका जादूनेंच ही सृष्टीची उलटापालट केली आहे ! ती जादू त्या महात्म्याची आहे ! त्याच्या जीवनानें आश्चर्यकारक कात्या घडवून आणल्याच पण त्याच्या या दिव्यतम तपस्येनें मूक सृष्टीलाहि हाल-विलें आहे ! नाहीं तर माझ्या खोलीमोरी फुललेल्या आणि आपल्या सुवा-सानें दद्यादिद्या दरबद्धून टाकणाऱ्या सज्जाच्या रोपट्यांनीं आमचें सर्वांचें

हृदय प्रसन्न करण्याचें काम एकाएकी सोडून देण्याचें काय कारण होतें ? आणि वर्षांच्या या प्रसन्न, मधुर, उत्तेजक ऋतुकालांत आपल्या अंगकांतीनें सर्वत्र उज्ज्वल वातावरण पसरवून उल्हास उत्पन्न करण्याऐवजीं चित्र-विचित्र रंगांनीं नटलेल्या फुलांचीं मुखें निस्तेज, मलिन का झालीं असतीं ? यण तरीहि आम्ही स्थितप्रज्ञ आहोंत. पहा, आम्ही काय कमी जोरानें एकमेकाला हाका मारतो ? वा आमच्या मनोविनोदनांत काहीं कमतरता आहे ? आम्ही स्थितप्रज्ञ आहों ! स्थितप्रज्ञाचे श्लोक आम्ही दररोज प्रार्थनेच्या वेळीं नाहीं वा म्हगत ! व्यायामाचें सागनात ना कीं, व्यायाम करताना त्याच्याकडे लक्ष नसलें तरी त्याचा शरीरावर व्हाव-याचा परिणाम काहीं थावत नाहीं. तमेंच प्रार्थनेचें आहे !

परमेश्वराला वाटत असेल कीं, मी निष्ठुरतेनें मानवाला दडपून टाकलें आहे, त्याच्या मनोभावनाची राखरागोळी करून टाकली आहे. म्हणून आमच्यासाठीं रवींद्रनाथांनीं केव्हाच म्हणून ठेविलें आहे.—

O, you cruel,

You have done well to bring sorrow unto us.

Let your flaming fire burn in my heart :

The incense of my inner temple

Would not send forth its fragrance,

Unless you burn it.

Unless you ignite it, my lamp would not give light,

Without the rude shock of sorrow

Life remains blunt and unconscious.

Sorrow therefore is your own touch

And a reward of my life.

(ओरे निष्ठुरा ! आम्हा मानवात दुःखाचा शिरकाव करून देऊन तूं आमच्यावर उपकारच केला आहेस. माझ्या हृदयांत तुझा धडधडणारा अभि जळू दे. माझ्या हृदयमंदिरातील धूपाचा सुवास, त्याला तूं जाळल्या-शिवाय कसा सुटेल ! तूं पेटविल्याशिवाय माझी जीवनज्योत कशी प्रकाश

नाशिकचीं द्राक्षें

देईल ! दुःखाच्या जोरदार थकवावाचून जीवन जड व सुप्त राहतें. म्हणून मी दुःख म्हणजे तुझा स्पर्श व माझ्या जीवनाचें पारितोषिक समजतों)

मग परमेश्वराचा हेतु कसा सफल होणार ? आणि एकाएकी आपल्या कडकडाटानें आणि चमचमाटाने आम्हाला घाबरविण्यासाठीं सौदामिनीची त्यानें योजना केली असली तर ती विफलच आहे.

In the darkness of ignorance

I am blind.

It is the light of your Thunder

That burns up the pollution of my soul !

(अज्ञानांधःकारात मी आंधळा असतों. तुझ्या मेषगर्जनातील प्रकाशानें माझ्या अंतःकरणाचा मळ पार जळून जातो.)

*

*

*

सायंकाळीं प्रार्थनेच्या वेळीं नेहमीप्रमाणें कुरेशीसादेवानीं कुरागांतील पद्यानें प्रार्थनेस सुरुवात केली. त्याच्याकडे सहज नजर टाकली तरी त्याच्या खोल अन्तःकरणानून ते बोल उठताहेत अमें दररोज मला वाटे. शात, आत्मनिष्ठ भावनेनें ते पद्यगायन करीत. आज त्याचा कंठ सद्गदित झाला. त्याच्या नेहमीच्या स्थिर आवाजाला आज कंप आला. त्या कंपानें सर्वांच्या हृदयाच्या तारा हलल्या. तो मूक आवाज इतका मोठा झाला कीं, त्यानें सर्वांच्या कानठळ्या बसल्या. शरीरातील सारे रक्त त्याचा प्रतिकार करण्यासाठीं डोक्यांत जमा झालें आहे किंवा काय अमें वाटूं लागलें.

त्याच्या पद्यगायनानंतर आम्ही सर्वमिळून गीतेतील स्थितप्रज्ञाच्या वर्णनाचे श्लोक म्हणतो. दररोज सर्वांचा आवाज-खालच्या सुनातलाच-एकत्र मिसळून एक मोठा गंभीर आवाज होत असे. आज तो चांगला बाहेर उमटलाहि नाही. कीं तो आम्हाला कुणाला ऐकूं आला नाही कुणाला ठाऊक ! पण आगेआपच तो मंद झाला होता असें वाटतें ! कारण प्रत्येकजण जगूं मनार्शीच प्रार्थना करीत होना. त्याला तसें मुद्दाम करावें लागलें नाही. त्याला कोठे आपण स्वतः काय करतो याची जाणीव होती !

परवीं आपल्या मधुर आवाजावर सर्वांना डोलावयास लावणाऱ्या दासु-

अण्णा थर्चानीं आज गायचेंच नाकारलें. त्याना वाटलें, आपल्या घशात कांहीं अडकलें आहे. असें त्याना पूर्वी कधींच झालें नव्हतें ! आम्हा डॉक्टर लोकानाहि तपासणी न करताच कळलें कीं, त्याचा आवाज बाहेर पडण्याच्या मार्गात कांहीं बिघ्ने आहेत. त्याच्यावर उपचार करण्याची आमची इच्छा नव्हती. आमच्या सामर्थ्याबाहेरची ती गोष्ट आहे !

रात्री शोंप लवकर येईना म्हणून बाहेर गेलों, तों चंद्र आकाशात प्रकाशत होता. पण तो आता मावळणार, कां त्याचा प्रकाश असाच कायम रहाणार हें कांहीं कळेना. कदाचित् तो उगवतीकडेच जात असेल !

२२-२-४३

अतीव आशानिराशेचे हेलवात्रे काय असतात याचा आज आम्ही अनुभव घेत आहों. सकाळीं कोणी बातमी आणली कीं, गांधींनीं काल दिवसभरांत फक्त २ ऑसच पाणी घेतलें आणि आतां ते दोन दिवसांवर जगूं शकणार नाहींत. झालें ! ! आमच्या हृदयाचें पाणी पाणी झालें ! मग काय आम्ही गांधींना मुकणार ! ती कल्पनाच आम्हांला करवेना ! मला तर सारें स्वप्नवत् भासूं लागलें. पंधरा दिनमागूनीं वातावरण कुंद पण शांत होतें. एकाएकीं एखाद्या वावटळीप्रमाणे गांधींच्या उपवासाची बातमी आली आणि झाडांझुडपांप्रमाणें आम्ही उन्मळून पडलों. तथापि त्याच्या उपवासांतून ते सुखरूप पार पडतील अशी एक आशा आमच्या मनात होती. अंधुकपणें मनात वावरणाऱ्या या आशाकुरालाहि सकाळच्या बातमीनें कात्री लावली. प्रचंड तेजोज्योत मावळणार एकूण ! फक्त २ च ऑस पाणी पोटात गेलें याचा अर्थ त्याना पाणी घोटवत नव्हतें हाच असणार ! आणि असें झालें म्हणजे मग प्राण किती वेळ तग धरणार ! त्याच्या जोडीला कालच्या वर्तमानपत्रातील His condition is very grave (त्यांची प्रकृति फार चिंताजनक आहे) हे शब्द सारखे कानात घुमत होते. जरी आम्ही सर्वांत बाईट बातमी ऐकण्याची तयारी ठेवली होती आणि मन अस्वस्थ

नाशिकचीं द्राक्षें

होऊं घावयाचें नाहीं असें ठरविलें होते तरी मनाची तशी प्रत्यक्ष तयारी होणें हें सोपें नाहीं, हें वरील बातमी ऐकतां व आम्हांला कळून आले. आमच्या निश्चयाचा पत्त्याचा बंगला वाऱ्याच्या झुळकेसरशी कोलमडून पडला. पण आम्ही आमचें समाधान करून घेतले; गांधींच्या मृत्यूनें च जर हिंदी स्वातंत्र्य जवळ येणार असलें तर ! तशीहि परमेश्वराची इच्छा असेल !

दुपारीं वर्तमानपत्रें फार उशीरा मिळतात. आमची आतुरता कोण वाढलेली असते, आणि वर्तमानपत्रें काहीं लवकर मिळत नाहींत ! शेवटीं आज तीं मिळाल्याबरोबर आम्ही गांधींच्या प्रकृतीची बातमी नेहमीप्रमाणेच प्रथम वाचली. सकाळची बातमी तितकीशी खरी नव्हती हें पाहिल्यावर आम्हांला जरा बरें वाटलें. छापलेली बातमी अशी होती, 'गांधींना काल फक्त ४॥ तास झोंप मिळाली, ते मधूनमधून बेशुद्ध (drowsy) होतात, हृदयाचे ठोके कमजोर व नाडीहि कमजोर आहे. त्यांनीं काल ४० औंस पाणी आणि २ औंस लिंबाचा रस घेतला. त्यांचा उपवास लवकर सुटला नाहीं तर त्यांना वाचविणें फार कठीण होईल, इ.' एकंदरीत पाणी भरपूर पोटांत जातें म्हणावयाचें तर ! तें चागलें चिन्ह आहे. अशक्तपणा असणारच. uremia जरा जास्त आहे असेंहि लिहिलें होतें. तें मात्र वाईट आहे. काथ होणार आहे कुणाला ठाऊक ? तथापि कां कुणाला ठाऊक, आम्हांला जरा हलकें वाटलें. दुसरीहि एक बातमी होती. तिचाहि आम्हांला जरा आधार वाटला पण तो जरासाच ! अमेरिकेचे प्रतिनिधि मि. फिलिप्स यांनीं वार्ताहराना सांगितलें कीं, हिंदुस्थानातील गंभीर परिस्थितीबद्दल ब्रिटिश सरकार आणि अमेरिकन सरकार यांच्यांत वाटाघाटी चालूं आहेत. त्यांच्याच जोडीला अशी बातमी होती कीं, अमेरिकेचे परराष्ट्र-मंत्री मि. कॉडेल हल हे ब्रिटिश प्रतिनिधि लॉर्ड हॅलिफॅक्स यांना मुद्दाम भेटले व त्यांनीं हिंदुस्थानातील वातावरणाबद्दल अमेरिकेला काळजी वाटत असल्याचें सांगितलें. होईलहि कदाचित् परिणाम या जागतिक मताचा, पण आपण फारशी आशा ठेवूं नये हें बरें !

संध्याकाळीं कोणी म्हणाले कीं, गांधी लवकरच सुटण्याचा संभव आहे.

सगळा आशानिराशेचा खेळ आहे झालं ! पण एकंदरीत आता हें लिहीत असतांना (रात्री) माझी वृत्ति जरा आशायुक्त झाली आहे एवढें खरें ! पण मी मनाशी ठरविलें आहे कीं, वाईट बातमी आली तरी फारसें वाईट वाटूं द्यावयाचें नाहीं आणि चांगली बातमी आलीच तर मग होणाऱ्या आनंदाला कोण बंधन घालूं शकणार !

बाकी सध्या हिंदुस्थान जसा हालला आहे तसा कधीं हललेला मी पाहिला नाहीं ! हिंदुस्थानातील कोनाकोपन्यासून आवाज उठत आहेत. ' गार्धीना सोडा ! ' शेकडों, हजारों संस्था आणि प्रमुख व्यक्तींनीं ' गार्धीना सोडा ' हा घोष चालविला आहे. हिंदुस्थानात इतक्या संस्था आहेत याचीच कुणाला कल्पना नसेल. व्यापारी, कानगार, विद्यार्थी, स्त्रिया, सर्वांनीं तारा केल्या आहेत, ' गार्धीना सोडा ! ' गार्धीच्या राजकीय तत्त्वज्ञानाबद्दल अनेकांचा मतभेद असेल पण त्याच्या अलौकिक व्यक्तिमत्त्वाबद्दल कोणालाच संशय नाहीं. हिंदुस्थानला त्याची किती गरज आहे याची पुरेपूर जाणीव प्रत्येकाला आहे. सारा देश एकस्वरानें गर्जना करीत आहे, ' गार्धीना सोडा ! ' हिंदीमात्राला वाटत आहे कीं, ' हा महात्मा वाचला पाहिजे ! ' सभा भरत आहेत, ठराव होत आहेत. पुढाऱ्याची धावपळ सुरू झाली आहे. सर्वत्र चिंतेचे, आतुरतेचे वातावरण पसरलें आहे. राष्ट्रपुढें एकच प्रश्न आहे, - गार्धीचा प्राण वाचविण्याचा. गांधी गेले तर उद्या काय होईल याची प्रत्येकाला भीति वाटत आहे. त्याचें केवढें मोठें छत्र हिंदवासियावर आहे ! ते स्थूल शरीरानें लहान असले तरी त्याच्या सूक्ष्म देहानें, त्याच्या आत्म्यानें म्हणानें पाहिजे तर, आपल्या विराट स्वरूपानें सारा देश व्यापला आहे. नव्हे, देशाबाहेर, जगातहि त्याची व्याप्ति आहे. असा महात्मा पुन्हा पुन्हा होत नाहीं ! त्यांना मरण आलें तर आम्ही कोणत्या तोंडानें बाहेर पडणार ?

गोलभेज परिषदेला गांधी गेले तेव्हा मी मुंबईत होतों. त्याच्या आस्पाद मैदानावरील विराट् सभेला मी हजर राहिलों होतों आणि त्यांनीं मुंबईचे बंदर सोडलें तेव्हा इतर ढाखों लोकाप्रमाणें मीहि तिथल्या गर्दीत बाहेर उभा होतों. बोरीबंदरपासून धनंयापर्यंत माणसाची नुसवी रीघ लागली होती.

नाशिकचीं प्राक्षे

दुतर्फा दोन्ही इमारतींतील सज्जात माणसें दाटीनें उभीं होतीं. रस्त्यातून चालावयाचें म्हणजे एक दिव्यच होतें. इतकी गर्दी माली होती. सर्वत्र उत्साहाचें वातावरण पसरलें होते. हिंदुस्तानचा दूत आपली कैरियत माढायला इंग्लंडला जाणार होता. त्यांना पाहण्यास आणि पोंच-विण्यास आलेली तुफान गर्दी ही राष्ट्राच्या आपल्या नेत्यावर असलेल्या अढळ विश्वासाची आणि दाट प्रेमाची द्योतक होती. त्याच दिवसाच्या सायंकाळच्या 'Evening News' (इव्हनिंग न्यूज) मध्ये छापून आलें. 'गांधींना अशा प्रचंड प्रमाणावर निरोप देण्यात आला की, तसा कोणत्याहि काळात कोणत्याहि राजाला अगर सम्राटाला मिळाला नसेल. मोठमोठ्या सम्राटानाहि हेवा वाटवा असें तें दृश्य होतें '

अनेक प्रसंग असे आठवतात की, ज्यावेळीं राष्ट्रनें आपल्या जीवाची त्यांच्यावरून कुरबंडी केली. ते कागदावर उतरण्यापेक्षा मनातच राहिलेले बरे वाटतात. या पिढीतल्या सर्वांना त्याची माहिती आहे. मन दुयडी भरून येतें; जें मनात मावणार नाही, बाहेर साडेल तें कागदावर ओतीत आहे एवढेंच !

२३-२-४३

खाललेल्या समुद्रात पर्वतप्राय लाटांनीं, त्यांच्यावर विहार करणाऱ्या नौकेला आकाशात उंच दूर उडवावें आणि दुसऱ्याच क्षणीं ती जणू काय समुद्राच्या तळाशीं जाते इतकी खाली जावी त्याप्रमाणें आमच्या मनाचीं आदोलनें चालली आहेत. मनुष्याचें मन आशेंतून एकदम इतक्या निराशेंत जातें आणि निराशेंतून इतक्या लवकर आशेंनें प्रफुल्ल होतें हें हल्लींच मी प्रत्यक्ष पाहत आहे. पाणी पातल्यावर एखाद्या वेळीला लगेच टवटवी यावी आणि थोड्याच वेळानें उन्हांनें ती करपून गेल्यासारखी दिसावी असा प्रकार चालला आहे. जणू आमच्या सर्वांच्या आयुष्यातील आशानिराशा या थोड्याच दिवसांच्या अवधीत—जॉर्ज—कौबून भरल्या आहेत आणि

नाशिकचीं द्राक्षें

त्या दोघी सारख्या बाहेर पडण्याचा प्रयत्न करीत आहेत ! एकदा एकीचा विजय होतो तर थोड्या वेळानें दुसरी पहिलीवर मात करते. गांधी हे आमच्या सर्वांच्या आयुष्यात किती खोल शिरले आहेत याची खरी कल्पना आत्म आम्हा सर्वांना येत आहे. आपले नातेवाईक बाहेर अत्यवस्थ आहेत असे ऐकूनहि ज्यांनीं आपलें दुःख आवरून मन शांत राखण्यात बरेंचसे यश मिळविलें ते देखील गांधींच्या प्रकृतीचें वार्ड वरतमान ऐकताच गागरून जातात. सुखदुःखाचा हा अनुभव मुद्दाम आणून मिळत नाही. तीं आढून ताणून आणण्याची वस्तु नव्हे. आम्हाला येथें होणारें दुःख आणि सुख हें सध्या कोठून तरी एकदम येतें आणि कोठें तरी निघून जातें. (असे लिहिताना मी बिलकूल अतिशयोक्ति करीत नाही याची मला जाणीव आहे. जें मला प्रत्यक्ष दिसत आहे तेंच मी लिहीत आहे.) ज्याचा प्रार्थनेवर विशेष विश्वास आहे, त्यांनीं चोवीस तास पाळीपाळीनें भजन, गायन इत्यादि कार्यक्रम चालू ठेविला आहे. ज्याचा प्रार्थनेवर विश्वास नाही ते त्याचा उपहास करीत नाहीत, त्याची टवाळी करीत नाहीत. त्यांना वाटतें, त्याचा विश्वास आहे, ते करतात प्रार्थना ! आपल्या हृदयाची तळमळ ते शांत करतात.

*

*

*

सकाळीं डॉ. खाडिलकरांच्या खेर्लीत आपटे गुरुजी आले होते. आमच्यापैकीं एकानें राष्ट्रमेवादलासंबंधी काहीं मजकूर लिहून तो आपटे गुरुजींना देण्याकरिता माझ्याजवळ काल दिला होता व मी ती वही त्यांना कालच दिली होती. आज त्यांनीं ती वही डॉ. खाडिलकरांना दाखवावयास आणली होती. डॉ. खाडिलकर हे राष्ट्रमेवादलाचे नाशिक खानदेश विभागाचे प्रमुख असल्याने त्यांना ती वही दाखवावी असें साहजिकच गुरुजींना वाटलें. त्याची चर्चा चार्द असतानाच मी तेथें गेलों. माझ्याकडेहि पश्चिम खानदेशातील राष्ट्र सेवादलाच्या कार्याची जबाबदारी असल्यामुळें आणि एकंदरीतच तरुण मुलामुलींच्या संघटनेविषयी मला आस्था असल्यामुळें मी त्यांची चर्चा लक्षपूर्वक ऐकत होतों. सेवादलाच्या स्वयंसेवकाना फवाहतीखेरीज काहीं सेवाकार्यें शिकविली पाहिजेत असें डॉ. खाडिलकर

नाशिकचीं द्राक्षें

म्हणत होते. ते म्हणाले, 'नुसत्या कवाइतीला काहीच अर्थ नाही ! कवाइतीबरोबरच मुलाना समाजसेवेची काही प्रत्यक्ष कामें करावयास तयार केलें पाहिजे. त्यासाठी social service squads (समाज सेवादलें) असावी. सेवाकार्याचे काही भाग करावे. ज्याना साक्षरताप्रसार करण्याची होस आणि शक्यता असेल त्यानीं तें काम पत्करावें, ज्याना सभाची व्यवस्था ठेवणें, जत्रेंत लोकाना साहाय्य करणें अशीं कामें करावयाचीं असतील त्यानीं तीं कामें करावीं. सर्व मुलांरूनून सर्व प्रकारचीं कामें होतील अशी अपेक्षा बाळगता यावयाची नाही. यासाठी आपल्या स्वयंसेवकाचे सार्वजनिक सेवेसाठी निरनिराळे गट करण्यांत यावे आणि त्याप्रमाणें त्याना शिक्षण देण्यात यावें.' गुरुजी म्हणाले, "तुमचें म्हणणें मला पटतें. आणि माझ्या 'राष्ट्रसेवादलाच्या कार्याची दिशा' या ल्हानशा पुस्तकात मी तशाच सूचना केल्या आहेत, पण प्रत्यक्ष कामाच्या वेळीं निराळाच अनुभव येतो. मार्गे मी एकदा सेवादलाच्या स्वयंसेवकाना घेऊन एका खेड्यात सहलीसाठी गेलों. जेथें आमचा कॅप होता तेथील एका देवळाजवळ खूप दगड अस्ताव्यस्त पडले होते. देवळात जावयास वाटहि चागली नव्हती. मग मी मुलाच्या साहाय्यानें ते सगळे दगड चागले रचले आणि त्यावर माती घालून जागाहि साफ केली आणि देवळात जावयास रस्ताहि चागला करून दिला. मुलाना सेवावृत्तीचें शिक्षण आपोआपच मिळालें. पण येवल्यास परत गेल्याबरोबर मुलांनीं ज्यावेळीं आपला कार्यक्रम सर्वास सांगितला त्यावेळीं इतर मुलें (राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचीं) सेवादलाच्या मुलाना चिडवूं लागलीं. 'आता काय गवंडी काम करणार वाटतं ?' साहजिकच सेवादलाच्या मुलाचा निरुत्साह झाला. "डॉ खडिलकर यावर म्हणाले, 'असेंहि होईल केव्हा केव्हा,' पण माझा असा अनुभव आहे की, स्वयंसेवकाना आपल्यापुढें समाजसेवेचीं कायें आहेत आणि तीं करण्याची संधि आपणांस मिळते असें दिसलें तर त्याना फार आनंद होतो, त्याना त्यात कमीपणा वाटत नाही. उलट जे नुसतीच कवाईत करतात त्याना आपणापुढें दुसरे काहीच नाही याचें वाईट वाटतें.' मग डॉक्टरांनी या बाबतीतील आपले काही अनुभव सांगितले.

काहीं वेळानें डॉक्टर माझ्या खोलींत आले त्यावेळीं पुन्हा या चर्चेला सुरुवात झाली मी म्हटलें, “तुम्ही म्हणता तें बरोबर आहे ! राष्ट्रसेवादल हें नावच सुचवितें कीं, ‘दलाचें कार्य राष्ट्राची सेवा करण्याचें आहे. विद्यार्थ्यांच्या संघटनेविषयीं सध्या मी एक पुस्तक लिहीत आहे त्यांत मी विद्यार्थ्यांना करता येणाऱ्या सभाजसेवेची मीमासा केली आहे. त्यांत विद्यार्थ्यांनीं करण्यासारख्या अनेक लहान मोठ्या सेवाकार्यांचा मी उल्लेख केला आहे. उदाहरणार्थ, एकाद्या सार्वजनिक हिताच्या संस्थेची वर्गणी गोळा करण्याचें काम घ्या ! काहीं विद्यार्थ्यांनीं हें काम आपल्या अंगावर घेतल्यास त्या संस्थेला कितीतरी सुलभतेनें आपलें कार्य करता येईल. तसेंच दुसरें एक काम म्हणजे गरीब मुलासाठीं कपडे वेगळे गोळा करण्याचें ! घुळ्याला आम्ही हें काम करतो. तेथील स्वोद्धारक विद्यार्थीगृहाचीं मुलें आम्हाला या कामीं मदत करतात आणि हजारों जुने पण चांगले कपडे आम्हाला नागरिकाकडून मिळतात आणि ते आम्ही खेड्यांत आमच्या साक्षरता-प्रसारक शाळा आहेत तेथील मुलांना वाटतो त्याचा फार उपयोग होतो. लोकहि आनंदानें कपडे देतात ही गोष्टहि तितकीच लक्षात ठेवण्यासारखी आहे. अशींच आणखी कितीतरी लहान मोठी कामें मुलांना सहज थोडा वेळ खर्च करून करता येण्यासारखी आहेत.” डॉक्टर म्हणाले, ‘बरोबर आहे ! पेठ तालुक्यातील दुष्काळपीडित लोकासाठीं आमच्या सुमारे शंभर स्वयंसेवकांनीं याच प्रकारचें फार चांगलें काम केलें.’ मग मी डॉक्टरना मी लिहीत असलेल्या विद्यार्थ्यांसंबंधींच्या पुस्तकाची काहीं माहिती सागत होतों तेवढ्यांत जेवणाची घंटा झाल्यामुळें आणि आज डॉक्टरांचीच वाढायची पाळी असल्यामुळें तो विषय तेवढाच राहिला.

. सेवादल हें कोणत्याच राजकीय संस्थेला जोडलेलें असूं नये, पण त्यानें सर्व पक्षाची व सर्व वादाची (ism) माहिती द्यावयास हरकत नाहीं, मात्र ती देताना प्रचाराचा हेतु असूं नये याबद्दल दोघांचेंहि एकमत झालें. माझे पुष्कळ दिवसांपासून तसेंच मत आहे.

आज सकाळी जागा झाली तो एका विस्मयजनक परिस्थितीत ! गांधी म्हणताहेत, ' March ahead ' (पुढें चला) एवढेंच मी पाहिलें आणि ऐकलें आणि मी जागा झालों. पहाट झाली होती. त्या उत्साहवर्धक शब्दांनीं हुशारी वाटून मी खोलीबाहेर गेलों तों अजून चंद्राचा प्रकाश पूर्णपणें पसरला होता. येथें पहाटे अजूनहि थंडी असते, पण ती हुशारी वाटावी इतकीच ! पहाटेची थंड हवा अंगाला लागताच अगोदरच उल्हसित झालेल्या मनाला फारच प्रसन्न वाटूं लागलें; त्यातच सुंदर चंद्रप्रकाशात सर्वत्र निःस्तब्ध होतें. आमच्यातीलकाही जण पहाटे लवकर उठतात पण अजून ते उठले नव्हते. अतीव सुखदायक चंद्रप्रकाशात फिरण्याचा मोह आवरणें कठीण होतें. सृष्टीचें स्वरूप आनंददायक भासणें अगर त्याचा मनावर कोणताहि परिणाम होणें हें खुद्द मनाच्या परिस्थितीवर अवलंबून असतें हें खरें ! कारण चंद्रप्रकाश काही मी आजच पाहत नव्हतों. शुक्ल पक्ष नुकताच संपला. त्यामुळें एक पंधरवडाभर आम्ही शीतल चंद्रिकेचा भरपूर उपभोग घेतला होता पण तो जन दुसरीकडे ठेवून ! त्यामुळे त्याचें सुख वाटले नाहीं. दोन दिवसांसाठी पहाटेहि चंद्रप्रकाश आमचें हृदय खुलविण्याचा प्रयत्न करीत आहे. पण आमचें हृद्दी हृदय म्हणतें, ' अरे ! आमच्या खऱ्या चंद्राला ग्रहण लागलें असताना तूं तोतया चंद्र मात्र मोठया दिमाखानें आकाशात भिरवत आहेस हें काय आम्हाला समजत नाहीं ! आम्हाला माहीत आहे तुझा प्रकाश तूं चोरून आणला आहेस तो ! ' आज सकाळी मात्र चंद्रानें आपले खोटे रूप टाकून देऊन कवींनीं शतकांनुशतकें गायलेलें आणि वर्णिलेलें खरें आल्हाददायक, अमृतसावी स्वरूप धारण केलें होतें. त्याच्या प्रकाशांत पूर्वी उठून दिसणारी नक्षत्रें आज ऋषेभसें आपलें अस्तित्व दाखविण्याचा प्रयत्न करीत होती. चंद्राला ' औषधोंचा पति. ' कां म्हणतात, हें समजून घ्यायला मला फार विचार करण्याचें कारणच नव्हतें. माझ्या खोलीसमोरील सन्जा आणि पुदीना याचीं शेपें शुभ्र चंद्र प्रकाशांत न्हाऊन निघाली होती. या वनस्पतींत दशादिशानां दर-

बळून टाकणारा सुगंध निर्माण होतो कुठून असें मला नेहमीं वाटे ! आज त्या प्रश्नाचें अचानक उत्तर मिळालें.

गांधींचे जे शब्द मी ऐकले ते शोषितच ! अर्थात् माझ्या मनात चाललेल्या खळबळीचेंच तें प्रतिबिंब होते, यात शंका नाही. त्यापूर्वी मला शोष बरी लागलेली होती. एकाएकी गांधींची हातात काठी घेतलेली मूर्ति मला दिसली आणि त्या मूर्तीच्या तोंडून शब्द निघाले, March ahead (पुढें चला.). लगेच मी जागा झालों. मानसिक व्यापार हे असे मजेदार असतात ! माझ्या मनात चाललेल्या विचाराचा तो एक प्रतिध्वनि आहे हें मला अर्थात् समजतें. पण अशाच घटनेला पूर्वी लोक 'दृष्टान्त' झाला असें म्हणत असतील. ('दृष्टान्त', 'दृष्टान्त' म्हणजे असेंच काहींतरी होत असेल.) पण मनोविक्षेपणाचें शास्त्र आहे अगदी नवीन आणि भाविक, श्रद्धालु मनाला तें पटणार तरी कसें ? मला मात्र गंमत वाटली एवढें खरें !

*

*

*

आजु का कुणाला ठाऊक आमचीं सर्वांचीं मनं गेल्या १०।१२ दिवसां-पेक्षा अधिक प्रसन्न आहेत ! गांधींची प्रकृति जरा बरी असल्याची बातमी-हि छापून आली आहे आणि आम्ही स्वतःहि एका मानसिक उत्कटतेतून काहींसे बाहेर पडलो आहों. आम्हाला आता वाई लागलें आहे, 'गांधी खचित जगतील !' शिवाय आता आमचीं मनंहि जरा जास्त खंबीर झालीं आहेत. त्यामुळें इकडच्या तिकडच्या कमी अधिक चिंतादायक बातमीनें आम्हाला बॅरोमीटरमधल्या पाण्याप्रमाणें एकदम हेलकवे बसणार नाहीत असें वाटतें. बाकी काहीं जणाना पहिल्यापासून मनोमनीं खात्री वाटते की, गांधी या दिव्यातून पार पडणार ! कितीहि वाईट बातमी आली तरी त्याचा विश्वास काहीं कमी होत नाही ! धन्य आहेत बुवा हे लोक ! त्यांचें मन कसें स्वस्थ आहे ! याला म्हणावें निष्ठा !

- - *

*

*

गांधींच्या उपवासाच्या वातावरणानें लढाईची बातमी सुद्धा आमच्या दृष्टीनें मार्गे पडली आहे. तुम्हीं वृत्तपत्र-प्रतिनिधींनाहि या वातावरणानें घासून

मासिकचीं द्राष्टे

टाकिलें आहे. आज त्याची एक महत्त्वाची मुलाखत प्रसिद्ध झाली आहे. तुर्कस्थानचा राज्यकारभार हल्ली ज्या तऱ्हावर चालला आहे त्या सहा तत्त्वांचा उल्लेख त्यांनी केला आहे. लाल पार्श्वभूमीवर सहा शुभ्र बाण काढलेल्या तुर्कस्थानच्या ध्वजाचा हाच अर्थ आहे. सहा बाण म्हणजे हीं सहा मूलतत्त्वे ! तुर्कस्थानमधील सर्व राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक क्षेत्रांत आणि कायद्याच्या क्षेत्रातहि हींच सहा तत्त्वे आधारभूत समजली जातात. तीं सहा तत्त्वे अशीं :—

“(1) Turkey is Republican. The constitution even forbids the Grand National Assembly to modify the articles of the constitution referring to the republican regime. It is the form of Government determined by the revolution and is unchangeable.

(2) Turkey is nationalist.

(3) Turkey is democratic. There is only one class in Turkey and that is the Turkish people.

(4) Turkey is centered in the state (Etatism). The State can, in the name of common interests, find, direct or control all economic, social, industrial and cultural institutions.

(5) Turkey is a secular state (Laisism). Religion is separated from the functions of State. However, Kamaism respects the integrity and liberty of conscience. Every citizen is free to believe in and practise the religion of his choice.

(6) Turkey is revolutionary. This means that Kemal Turkey did not hesitate to cut itself free from even the strongest traditional influence, when it was a question of executing social and administrating reforms, judged to be necessary in the interests of the nation.”

“ (१) तुर्कस्थान हे लोकशाही राष्ट्र आहे. मध्यवर्ति लोकनियुक्त मंड-

ळास देखील लोकशाही राज्यकारभारासंबंधीचीं राज्यघटनेचीं कलमें बदल-
ण्याचा अधिकार राज्यघटनेने मना केला आहे. क्रातीने ती राज्यघटना
ठरविली आहे व ती बदलता येण्याजोगी नाही.

(२) तुर्कस्थान हे राष्ट्रवादी आहे.

(३) तुर्कस्थान लोकशाही आहे व त्या ठिकाणी जनतेचा एक वर्ग
आहे. तो म्हणजे तुर्कस्थानी लोक.

(४) तुर्कस्थानची सत्ता राष्ट्राच्या सरकारच्या स्वाधीन आहे. आर्थिक,
सामाजिक, औद्योगिक व सांस्कृतिक संस्था सार्वजनिक हिताच्या दृष्टीने
स्थापणे, त्यांना सल्ला देणे व त्या ताब्यांत ठेवणे हे सर्व तेथील
सरकार करते.

(५) तुर्कस्थान हे धर्मप्रधान राष्ट्र नाही. राष्ट्राच्या कार्यापासून धर्म
अलग ठेवण्यांत आला आहे. तथापि केमलपाशाच्या तत्त्वज्ञानांत सदस-
द्विचकबुद्धीचे स्वातंत्र्य व स्वबंर्णत्व मान्य केलेले आहे. प्रत्येक नागरिकास
आपल्या आवडीच्या कोणत्याहि धर्मावर विश्वास व त्याचे आचरण कर-
ण्याचा हक्क आहे.

(६) तुर्कस्थान हे क्रातिप्रवण राष्ट्र आहे. याचा अर्थ असा की,
ज्यावेळीं राष्ट्राच्या हिताच्या दृष्टीने आवश्यक आहे असे समाजसुधारणेचे
किंवा राज्यकारभारसुधारणेचे कार्य करताना अतिशय प्रबल असे रुढींचे
किंवा परंपरेचे बंधन देखील ताडून तोडून स्वतंत्र व्हावयाला केमालचा
तुर्कस्थान कधी कचरला नाही.] ”

२५-२-४३

Jan Valtin (जॅन वॉल्टिन) च्या ' Out of the night ' (काळो-
खातून बाहेर) या आत्मचरित्रपर ग्रंथास कादंबरीचे रूप देऊन तो
' बावळ ' या नावाने मराठीत प्रा. फडके यांनी आणला आहे. याच
' बावळ ' पुस्तक वाचले. फडक्यांच्या लेखनशैलीने या रूपान्तराला कादं-

नाशिकचीं द्राक्षें

बरीचें रम्य स्वरूप दिलें आहे. त्यामुळें व मूळ विषयहि मनोरंजक असल्यानें पुस्तक वाचनीय झालें आहे.

या पुस्तकात लेखकानें (Jan Valtin ने) तुरुंगातील आपल्या निवासा-संबंधी लिहितांवा असें म्हटलें आहे :— ' बाहेरच्या माणसांची अशी कल्पना असते कीं, तुरुंगात काय, सारे दिवस सारखेच असतील. परंतु ही कल्पना चुकीची आहे. ज्याच्या अंतर्थांमीं धडपड आहे, तो तुरुंगात गेला तरी त्याचे सारे दिवस सारखे नसतात. कारण तो काहींना काहीं बेत करीत असतो, त्याच्या सिद्धासाठीं झटत असतो. अपयशाची निराशा, यशाचें सुख असा ऊनपावसाचा खेळ त्याच्या जीवितात तिथंहि चालूं असतो.' हा लेखकाचा अनुभव खरा आहे. तुरुंगातील खाणेंपिणें, सोंपणें, फिरणें हा कार्यक्रम जरी बहुतांशीं एकसारखाच असतो तरी हे शरीराचे व्यापार झाले. मनाचे व्यापार नेहमीं बदलत असतात. मनाला जड बंधनें काहीं बाधूं शकत नाहींत. त्यामुळें मन नवीन नवीन बेत नेहमीं रचत असतें, आपल्या कल्पनेनें ते बेत अमलात आणण्याचा प्रयत्न चालूं असतो, वगैरे मनोव्यापाराचें वर्णन अगदीं खरें आहे. माझ्यासारखे जे राजकीय कैदी येथें आहेत त्याच्या बाबतींत तर ही गोष्ट अध्वर्यु. खरी आहे. सर्वांच्या अंतर्थांमीं धडपड चालूं आहे, धडपड चालूं होती म्हणून तर त्यांना यावें लागलें. बाहेरच्या घवाघकीच्या आयुष्यांत जे बेत पार पडणें शक्य नसतें असे काहीं बेत येथे अमलात आणण्याचा कित्येकाचा प्रयत्न असतो. पुस्तकवाचनाच्या आणि लेखनाच्या बाबतींत तर विशेषतः हें खरें आहे. शिवाय ज्या ज्या सार्वजनिक कार्यांशीं प्रत्येकाचा संबंध असेल त्या त्या कार्यासंबंधीचे नवेनवे कार्यक्रम आखण्यात कित्येक मंडळी गुंतलेली असतात. केव्हा केव्हां मात्र सगळ्याचाच अगदीं कंटाळा येतो आणि काहीं करूं नये, स्वस्थ पडून राहवें असें वाटतें.

‘ वादळ ’ पुस्तकावरून हिटलरची आणि स्टॅलिनची राजवट कशी आहे याची बरीचशी चांगली कल्पना येते असें म्हणावयास हरकत नाहीं. पण या पुस्तकावरूनच पहावयाचें झालें तर हिटलरच्या National Socialist Party (नॅशनल सोशॅलिस्ट पार्टीच्या) कामांत कौर्याइतका खाजगी स्वार्थाचा पगडा नाहीं पुढाऱ्यांवर बसलेला दिसत नाहीं. उलट

लेखकांनै लिहिलेल्या वर्णनावरून कॉमिन्टर्नचे बहुतेक कार्यकर्ते आपल्या स्वतःच्या फायद्यासाठी व प्रतिष्ठेसाठी काय वाटेल तें करावयास सिद्ध झालेले दिसतात. लेखक स्वतः कॉमिन्टर्नचा एक कार्यकर्ता असल्यामुळे आपल्या पक्षातील हे दोष त्याला जास्त अनुभवावयास मिळाले असतील म्हणूनहि असें असेल. क्रौर्याचा उपयोग तर दोन्ही ठिकाणी सारखाच दिसतो. पण पक्षाच्या 'सभासद' मुलीचा जो उपयोग कॉमिन्टर्नच्या सभासदाकडून राजरोस केला जातो तो वाचून किळस उत्पन्न होते. स्टॅलिननें आणि त्याच्या हस्तकांनी कॉमिन्टर्नचें जें धोरण जर्मनींत ठेविलें होतें, त्याचा फोलपणा लेखकांनै त्याच्या स्पष्ट मताप्रमाणें उघड करून दाखविला आहे. स्टॅलिननें जर्मनींतील 'सोशल डेमोक्रेट' हे आपले खरे शत्रु मानून हिटलरशीं दोस्तीचें धोरण ठेवण्याचा प्रयत्न केला व त्याच्या साहाय्यानें Social Democrats ना चिरडण्याचा त्याचा बेत होता. पण त्याचा परिणाम असा झाला की, हिटलर शरभर अविकाराचीं सूत्रें बळकावूं लागला. (आमच्या हिंदी कम्युनिस्टांनींहि सांप्रतच्या आपल्या धोरणाचा पूर्ण विचार करावा असें मला वाटतें. बापेक्षा जास्त कांहीं मी येथें लिहीत नाहीं.)

या पुस्तकांत 'फिरेलाय' वें चित्र फार उदात्त आणि मनोश आहे. तिचें जेनवरलि प्रेम हजारों प्राणसंकटातून देखील टिकलें आहे. त्याला कधींच थोडा देखील कलंक लागलेला नाहीं. व्यवहारात अशी उदाहरणें थोडी आहेत हेंच वाईट आहे. फिरेलायला प्रथम लेखकांनै पाहिलें तेव्हा 'कुठल्या तरी अव्यक्त परन्तु बलिष्ठ शक्तीनें त्या जागीं मला खिळवून ठेविलें होतें' असें तो लिहितो. भवभूतीच्या 'व्यतिषङ्गति पदार्थान् आन्तरः कोऽपि हेतुः' (सर्व वस्तूंच्या अंतरंगांत कांहीं तरी गुण असतोच.) वा सुप्रसिद्ध वचनाशीं जुळता असाच वरील विचार आहे. दुष्यन्तानें शकुंतलेला प्रथम पाहिले तेव्हा 'असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा । यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः ॥ (क्षत्रियानें विवाह करण्यास ही योग्य आहे; कारण की, माझे सुवस्कुत मन हिच्याविषयी आसक्त होत आहे.) असे उद्गार काढले त्यांत त्याच्या मनांतील खळबळीच्या समर्थनाबरोबरच एका अदृश्य पण अनिवार्य शक्तीचीच प्रतीति आली हें स्पष्ट आहे. जेन व्हॅन्स्टिननें वर्णित्याप्रमाणें,

नाशिकचीं द्राक्षें

त्याचा अमेक सुन्दर, तरुण मुलीशीं परिचय झाला होता व त्याला त्या सहजप्राप्य होत्या. असें असूनहि फिरेलायबद्दल त्याला अनिवार ओढ लागली आणि ती कायम टिकली. यावरून मनुष्याला केवळ शारीरिक सुख नको असतें, तर त्याला एका सूक्ष्म परंतु त्याचें सर्व आयुष्य व्यापून टाकणाऱ्या सुखाची अपेक्षा असते हें उघड आहे. संकटात सुद्धां तें सुख कमी होत नाहीं. Sons and Fathers (मुलगे आणि बाप) ही मॉरिस् हिंड्सची कादंबरी मी काहीं दिवसापूर्वी वाचली. त्यांतील नायक, एक तरुण डॉक्टर आपल्या आवडत्या सखीवर इतकें प्रेम करतो कीं, Marfa Ivanovna (मार्फा इव्हॅनोव्हना) हिच्या सुप्रसिद्ध वेदबागारांतील अत्यंत सुंदर, तरुण, मोहक मुलीचाहि त्याला बिलकूल मोह वाटत नाहीं. तेथें जाऊन उलट तो जास्त अस्वस्थ होऊन चिडतो आणि तसाच परत येतो. तो तेथें असा वागतो कीं, तेथील मुली (अशा कीं, ज्यांच्या सहवाससुखाकरिता रशियांतील मोठे मोठे सेनापति, मुत्सद्दी, लेखक, असे लोक उत्सुक असतात त्या) त्याच्या उदासीन वर्तणुकीवर आणि बिलकुल मोहित न होणाऱ्या मनावर चिडतात आणि ज्यांना मोठ्या मोठ्या पराक्रमी पुरुषांकडून आर्जवे करून घ्यावयाची संवय त्यांना आपल्या मादक सौंदर्याचा आणि आपल्या मोहक बांध्याचा या शून्यमनस्क, तरुण डॉक्टरनें उपेक्षा केल्यामुळें जो कमालीचा, अपमान वाटला, त्या अपमानानें चिडून त्या त्याला वाटेल तसें बोलतात आणि काहीं मुली तर रडतातहि. एक सर्वांत चांगली म्हणून प्रसिद्ध असलेली मुलगी तर त्याला आपल्या अंगोपांगाचें वर्णन करून त्याला वैतागानें विचारते, 'मी इतकी आकर्षक असतांना का म्हणून तूं माझा स्वीकार करीत नाहींस ?' शेवटी ती हातपाय आपटून वेड लागल्याप्रमाणें करते. तरी त्याला आपल्या सखीची आठवण त्यांच्याबद्दल घृणाच उत्पन्न करिते. त्याच ठिकाणीं एक मुलगी तिच्याकडे कधीकाळीं आलेल्या पण पुन्हां न भेटलेल्या एका साध्या कर्नल-साठीं झुरत असते असें दाखविलें आहे.

यावरून मनुष्याला शारीरिक सुखापेक्षा आपल्या भावनांची तृप्ति करणारें सुख अधिक प्रिय असतें हें उघड आहे. जीपुरुषांमध्ये प्रेम उत्पन्न होतें तें

कित्येकदा प्रथम दृष्टीनेच उत्पन्न होते, Love at first sight असें म्हणतात. आणि कित्येक वेळां ते खरें असल्याचा प्रत्यय येतो. 'वादळ' मधील लेखकानें वर्णिलेला फिरेलायच्या आणि त्याच्या पहिल्या भेटीचा प्रसंग तसाच आहे. 'आन्तरः कोऽपि हेतुः' असतो हें अगदी खरें आहे. मात्र नैहर्माच सर्वांच्याच बाबतींत हा नियम लागू असतो असें नाही. काहीं व्यक्तींमध्ये सतत सहवासानें, प्रेमाची निर्मिति होते आणि तीहि तितकीच शुद्ध आणि टिकणारी असते. प्रथमदर्शनीं एकमेकांविषयी आकर्षण न वाटणाऱ्या व्यक्तींना सहवासनंतर तें आकर्षण उत्पन्न होते. माझ्या मते प्रेमी स्त्रीपुरुषातील आकर्षण हें प्रथम मिश्र असते. मी असें समीकरण मांडतो : Love=Affection+Passion. स्त्रीपुरुषातील प्रेम= प्रीति+भोगाशा. पुढें पुढें passion म्हणजे भोगाशा कमी कमी होत जाऊन आंतरिक प्रेम, affection म्हणजे परस्पराकर्षण-शुद्ध प्रेम-वादळ जातें आणि म्हणूनच संसार सुखमय होतो. अर्थात् ज्याच्यात खऱ्या प्रेमाचा प्रादुर्भाव झाला नाही म्हणजे ज्याच्या आकर्षणामध्ये passion-भोगाशा जास्त बलिष्ठ असते त्याचें परस्पराकर्षण कालावधीनंतर आंतरिक प्रेमाच्या अभावीं लंगडें पडतें. व त्याचा संसार त्या मानानें लंगडा पडतो. पहिल्या अवस्थेंत आंतरिक प्रेमापेक्षा भोगाशाच जास्त प्रबल असल्यामुळे तें कळून येत नाही ही गोष्ट वेगळी ! अर्थात् सहवासाने आंतरिक प्रेम वृद्धिंगत होण्याचा संभव असतोच. म्हणून 'सहवासोत्तर विवाह' किंवा 'विवाहोत्तर सहवास' आणि 'प्रेमोत्तर विवाह' 'किंवा विवाहोत्तर प्रेम' हे वाद माझ्या मते सापेक्ष आहेत.

या पुस्तकाच्या शेवटीं फिरेलाय आणि तिचा लहान मुलगा जॅन यांना स्वतः लेखक भेटतो त्या वेळचा प्रसंग मोठा मनोहर आहे आणि तो वाचल्यावर मला शाकुन्तलातील भरत-शाकुन्तला-दुष्यन्त भेटीची आठवण झाली. अर्थात् दोन्ही प्रसंगातील साम्य अल्पच आहे. पार दिवसांनीं पत्नीला व मुलाला पाहणें, प्रथम मुलाला पाहून पितृप्रेम उचंबळूं लागणें आणि त्यानंतर चित्तेनें जर्जर झालेल्या त्याच्या मातेची भेट होणें हे दोन्ही प्रसंगांतील साम्य दाखविणारे विशेष आहेत. शिवाय मुलाला बापाची पूर्वीची

नाशिकची द्राक्षे

भोळस व संवय नसताहि त्याच्याबद्दल एकदम जो आपलेपणा वाटतो तो तो आपल्या आईला 'आई हे कोण ग' म्हणून विचारतो हे प्रसंग शाकुंतलांतील प्रसंगाची आठवण करून देतात हे खरे. निदान मला तरी त्या प्रसंगाची आठवण झाली. शाकुंतलात भरत सिंहाच्या छाव्याबरोबर खेळत असतो आणि येथे जेन समुद्रकांठावर शेकोटी करण्याच्या उद्योगात आढळतो. बाकी शाकुंतलात शाकुंतलेला भेटावयास उःसुक असलेला दुष्यन्त तिला पूर्वी टाकल्यामुळे अपराधी मनाने तिला भेटावयास येतो तसा येथे प्रकार नाही. उलट दोघांची भेट अपेक्षितच असते. म्हणूनच दोन्ही प्रसंगातील साम्य अल्पच आहे. आणि शाकुंतलातील वर्णन किती बहारीचे आहे! 'वत्स, शाकुन्तलावर्ण्यं पश्य (मुला! पश्याचें सौन्दर्य रहा)' असे म्हटल्याबरोबर 'क्वास्ति मे माता' (कुठे आहे माझी आई?) असे भरत म्हणतो त्यावेळचा प्रसंग किती बहारदार आहे!

*

*

*

काही लोक पुस्तकाची प्रस्तावना वाचण्याची टाळाटाळ करतात. पण मी ती काळजीपूर्वक वाचतो. प्रा. फडक्यांनी या पुस्तकाला लहानशी प्रस्तावना लिहिली आहे. त्यात त्यांनी हे पुस्तक मराठीत आणण्याची आपले कारणे दिली आहेत. ती देताना आपली जी भूमिका त्यांनी मांडली आहे ती वाचून मला बरे वाटले नाही. त्यांनी अशी भूमिका घेतली आहे की जे जे कोणत्याहि राजकीय पक्षात जागले असे आहे त्याच्या प्रशंसेसाठी ते आपल्या ललितशक्तीचा उपयोग करतील आणि वाईट आहे ते "तितक्याच तोत्रतेने एखाद्या कादंबरीत चित्रित करण्यास मी कचरणार नाही देशातील कोणत्याहि राजकीय पक्षाच्या सत्कार्याची प्रशंसा करायला मला सदा जितका उत्सुक असेन, तितकाच त्या पक्षाला बुवाबाजीचे आणि गुंडगिरीचे स्वरूप आलेले दिसताच त्याचा धिक्कार करावयासहि असेन. हिंदु महासभेच्या विचारमंरणीतील ग्राह्यांशाचा पुरस्कार करण्यासाठी मी प्रतिज्ञा कादंबरी लिहिली, पण महासभेच्या पुढाऱ्यांचा मतलबीपणा व भेकडपण तितक्याच तीव्रतेने एखाद्या कादंबरीत चित्रित करण्यास मी कचरणार नाही आशा, प्रवासी, समरभूमि, उन्माद व प्रतिज्ञा, या माझ्या कादंबऱ्यांत कामेसच

राजकीय तत्त्वज्ञानाबद्दल व कार्यक्रमबाबद्दल मी ठिकठिकाणी तीव्र नापसंति व्यक्त केलेली आहे, परन्तु काँग्रेसच्या विचारसरणीत योग्य तो पालट होऊन देशोद्धाराच्या खऱ्या धडाडीचा कार्यक्रम तिने अंगिकारलेला दिसताच तिचा गौरव करण्यासाठी माझ्या लेखणीची ललितशक्ति मी आनंदाने खर्च करीन."

यांतील पहिल्या वाक्यांतील भावना योग्य आहेत. कोणत्याहि स्वतंत्र बुद्धीच्या लेखकाने अशीच भूमिका घेतली पाहिजे. तथापि पुढील वाक्यांमधून फडक्यानी जी भूमिका घेतली आहे ती त्यांना फार जड पडणारी आहे. त्यांनी आपल्याकडे फारच मोठी न झेपणारी कामगिरी घेतली आहे. स्वतःचे महत्त्व वाजवीपेक्षा अधिक त्यात गृहीत धरलेले आहे. अखिल भारतीय स्वरूपाच्या संस्थांबद्दल दणकून अभिप्राय प्रकट करण्यापूर्वी आपली जबाबदारी ओळखिली पाहिजे. वरील वाक्यातील शेवटचे वाक्य पहा— 'काँग्रेसच्या विचारसरणीत योग्य तो पालट होऊन देशोद्धाराच्या खऱ्या धडाडीचा कार्यक्रम तिने अंगिकारलेला दिसताच तिचा गौरव करण्यासाठी माझ्या लेखणीची ललितशक्ति मी आनंदाने खर्च करीन.' या वाक्यात उघड होणाऱ्या अहंमन्दतेबरोबरच अज्ञानहि चागलेच प्रकट झाले आहे. फडक्याच्या मते 'देशोद्धाराच्या खऱ्या धडाडीचा कार्यक्रम' कोणत्याच राजकीय संस्थेने अंगिकारलेला दिसत नाही. फडक्यांनी काँग्रेसवर टीका केली आहे म्हणून त्याचे उद्गार मला आवडत नाहीत असे विलकूल नाही. त्यांनी दुसऱ्या एखाद्या संस्थेबद्दल—हिंदुमहासभेबद्दलहि—असेच उद्गार काढले असते तरी असेच वाटले असते. त्याचे कारण असे की, कोणत्याहि तत्त्वप्रणालींतील रहस्य चागले समजून न घेता आपल्याकडे त्रयस्वाची, एखाद्या वरिष्ठ न्यायाधिकाऱ्याची भूमिका घेणे हे धाष्ट्याचेच काम आहे. ते हास्यास्पदहि दिसते. एखाद्या राजकीय तत्त्वज्ञानाबद्दल मत व्यक्त करावयाचे म्हणजे ते गंभीरतेने केले पाहिजे, निदान फडक्यांच्या सारख्या प्रथित-यश लेखकाने तरी. पण त्यांनीच वर उल्लेखिलेल्या 'प्रतिज्ञा' कादंबरीत काँग्रेसबद्दल उपहासाचा सर काढलेला आहे आणि तोहि तिची भूमिका विलकूल समजून न घेता. विचारी व्यक्तीने चिंतनपूर्वक आपली

नाशिकचीं प्राक्षे

मते मांडणें निराळें आणि एका ललित लेखकानें, केवळ आपल्या कादंबरीत राजकीय वातावरणाचा आभास उत्पन्न करण्यासाठी वाटेल तीं विधानें करणें हें निराळें. हा दुसरा प्रकार जरा धोक्याचाच असतो. त्यांत जिद्दाल्यापेक्षा व्यापारी वृत्तीच अधिक उठून दिसते.

मला स्वतःला फडक्याच्या कादंबऱ्या आवडतात. पण त्या एक ललित-लेखक म्हणूनच. आपल्या कक्षेबाहेरील प्रातात ते जो विहार करतात तो सोडून दिला तर त्याच्या कादंबऱ्या किंवा कोणतेंहि वाङ्मय रम्य व वाचनीय असेच वाटतें.

*

*

*

अलीकडे हवा किती छान असते ! विशेषतः अगदीं सकाळीं आणि सायंकाळीं फारच सुंदर हवा असते. तुरंगाच्या शांत वातावरणात अशा वेळीं एका विशेष उल्हासमय वातावरणाची निर्मिती होते, पण तितकीच दुःस्कारकहि वाटते. कारण अशा वेळीं तुरंगाबाहेरील विश्वाचें सृष्टिसौंदर्याचें नटलेलें चित्र डोळ्यापुढें उभें राहून अनेक जुन्या आठवणी डोळ्यापुढें उभ्या राहतात आणि मग आपण परतंत्र आहों हें मनात येऊन काहीशीं उद्धिगताहि वाटते.

श्री. नवल पाटील (माजी अध्यक्ष, पश्चिम खानदेश जिल्हा काँग्रेस-कमिटी) मोठे उद्योगी आहेत. त्यांचा दररोजचा फिरण्याचा व्यायाम, सूत कातणें, वाचन हें नियमित चाललेलें असतें. मला वाटतें त्यांच्याइतका फिरण्याचा व्यायाम संबंध तुरंगात दुसरा कोणी घेत नसेल. पण हा व्यायाम चालू असतानाच मध्येंच एकदां कुठेंतरी खोलीकडे वगैरे जाऊन येण्याची त्यांची लकव आहे. ते अगदीं सरळ मनाचे गृहस्थ आहेत.

श्री.भाऊसाहेब हिरेहि अत्यंत नियमित असतात. सकाळचें व्यवस्थित फिरणें, एकसारखें बारीक सूत, उर्दू वाचन वगैरे त्यांची काहीं विशेष वैशिष्ट्ये आहेत. त्यांचा निगर्वा, सरळ स्वभाव, उद्योगप्रियता, तळमळ यामुळें त्यांच्याविषयीं सर्वांचा अनुकूल ग्रह होतो. त्यांची राहणी व्यवस्थित आहे. बराकमध्ये चोपल्याच्या मगनशेटांच्या जोडीला भाऊसाहेब हिरे आणि कळवणचे डॉ. जोशी हे सूत काढणारे प्रवीण लोक आहेत.

सर्वांचे निश्चित कार्यक्रम अखंड चालले आहेत. आयुष्याच्या मार्गावरील आम्ही सर्व प्रवासी आहोत. ऐतरेय ब्राह्मणात 'चरैवेति चरैवेति' अशा पालुपदाचे कित्येक श्लोक आहेत, त्यातील रहस्य किती उत्तम रीतीने पडते!

चरन्वै मधुविन्दति चरन् स्वादुमुदुम्बरं ।

सूर्यस्य पश्य श्रेमाणं यो न तन्द्रयते चरन् ॥

(फिरलें असताना मध मिळतो. फिरलें असताना अंजीर मिळतो. कधीहि आळस न करणाऱ्या सूर्याचा मोठेपणा पहा.)

२७-२-४३

कालच मी सुटी घेतली होती. म्हणजे नेहमीच्या वेळापत्रकाप्रमाणे काहीहि केले नाही. एकतर मला तितकेंसे बरेहि वाटत नव्हतें आणि मधून मधून विभ्राति घेतलेली बरी. पाश्चिमात्य देशात दर आठवड्याचा शेवटचा दिवस नित्य कर्मापासून मोकळीक करून घेण्यासाठी वापरतात. ती पद्धत फार चांगली आहे. मोठे मोठे राजकारणी पुरुष, लेखक, अधिकारी वगैरे समाजाच्या सर्व थरातील लोक weekend चा उपभोग घेतात. अर्थात् ज्याच्या त्याच्या शक्तीप्रमाणे प्रत्येकजण आपली व्यवस्था करतो. भीमंत लोक तर आपल्या खेड्यातील घरी अगर एखाद्या रम्य स्थलीं आपला दिवस घालवितात किंवा नैकेवर सारा दिवस घालवावयाचीहि काही लोकांची पद्धत असते. नित्यकर्मापासून मोकळीक मिळाल्यानं आठवडाभर काम करून श्रांत झालेल्या शरिराला व मनाला जरूर ती विभ्राति आणि पालट मिळतो आणि पुन्हा पुढे कामाला लागण्यासाठी हवा असलेला ताजेपणा आणि उत्साहहि प्राप्त होतो. अशी विभ्राति न घेतल्यास लवकरच मनुष्याचें शरीर आणि मन कमजोर होण्यास काहींच अडचण राहत नाही. याचें अगदी चांगलें उदाहरण म्हणजे आपल्याकडील सरकारी आणि खाजगी संस्थांतील नोकरबर्ग ! एखाद्या बरिष्ठ अधिकार्याला स्वतःच्या खेळाची

नाशिकची द्राक्षे

आवड असेल तर सायंकाळीं लवकर कचेरी बंद व्हायचा तरी संभव, नाही तर त्या अधिकाऱ्याबरोबर यानाहि रात्र होईतों कुचंबत बसायें लागतें. मी तर असे कित्येक कारकून पाहिले आहेत कीं, ज्यांना खरोखर कचेरीत सायंकाळीं ५ नंतर बसण्याची तशी गरज नसते. पण केवळ वरिष्ठ अधिकारी रात्री नऊ नऊ वाजेपर्यंत कचेरीत बसतो म्हणून त्यांनाहि बसायें लागतें आणि पुन्हा सर्वांना घरी काम करावयास म्हणून फाहलेंच्या फाहले न्यावी लागतात ती गोष्ट वेगळीच. रोव्हिन्यूसारख्या काही खात्यातील काम तर माह-तऱ्या शेंपटाप्रमाणें कधींच संपण्यासारखें नसतें आणि ज्यात स्वतःला काहीहि रस नसतो अशी रक्ष कामें करण्यात दिवसाचा घरचा वेळ सुद्धा पुष्कळसा घालवावा लागतो. कचेरीत जाताना आणि तेथून घरी परत येताना केव्हाहि पहा, त्याच्या खाकेंत कागदाचें एक लहट्ट मेडाळे असावयाचेंच ! मला त्याची नेहमीं कांय येते ! या लोकाना दररोज कचेरीत आणि घरी सारखें रावायें लागतें तें लागतेंच पण शनिवारी—रविवारी तरी काही सुटी मिळावी, पण तीहि व्यवहारात त्यांना मिळत नाही. इंग्रज सरकारच्या राज्यात सर्वत्र रविवारची पूर्ण सुटी कायद्याने देण्याची व्यवस्था कागदावर केळी आहे. त्याशिवाय त्याला जोडून शनिवारचाहि अर्धा दिवस सुटी देण्यात येते. पण ती कोणाचा ? वरिष्ठ अधिकारी असेल त्याला ! इतरांना बहुधा रविवारी देखील कचेरीत जाऊन दररोजहत्तकें नाही तरी भरपूर काम करावें लागतें. आणि कित्येकाना तर महत्त्वाच्या सणाच्या दिवशीहि साहेबाकडून ऑफिस-मध्ये कामासाठी बोलावणें आलेलें मी पाहिलें आहे. वर्णानुवर्ण या विचान्याना विश्रांति कशी ती ठाऊक नसते आणि त्याचा व्हायचा तोच परिणाम त्याच्या शरिरावर आणि मनावर होतो. आणि मग त्या सर्वांचा परिणाम कुटुंबातील साऱ्या माणसावर आणि व्यवहारावरहि होतो. किती शोचनीय अवस्था ही !

पुण्याला मी शिकत असताना एका चित्रपटगृहाच्या प्रागणात वजन करण्याचें एक थंय होतें. त्यावर वजनाप्रमाणेंच मुठीनें दोन handles (मुठी) दाबून प्रत्येकाच्या अंगची शक्ति अजमावता येत असे. तेथें एकदा समाजातील सर्व वर्गांच्या नागरिकांकडून तो प्रयोग करवून शारीरिक

शक्ति व सहनशक्ति याचे अनुक्रम लावले होते. त्यात पहिला नंबर खला-
शाचा, त्यानंतर सैनिकाचा, याप्रमाणे होता होता सर्वांत खालचा नंबर
कारकुनाचा लागलेला दिसला. शिक्षक त्याच्या जरासे वर होते. आणि
आपल्याकडील शिक्षकाची परिस्थिति तरी काय विशेष चांगली असते?
घरी तपासायच्या वह्या पाहिल्या तरी छाती दडपून जायची पाळी येते!
काही सरकारी अधिकारी मात्र मी असे पाहिले आहेत की, जे बरोबर ११
अगर ११॥ ला कचेरीत येतात आणि सायंकाळी ५ अगर ५॥ ला (जी
वेळ ठरली असेल त्याप्रमाणे) कचेरीतून बाहेर पडतात आणि आपल्या
हाताखालच्या नोकरीनाहि घरी जावयास सांगतात. पण असे महात्मे फार
थोडे ! यापैकी नियमितपणाने महत्त्व जाणणारे काही असतात, तर बाकी-
च्यांना संध्याकाळचा वेळ बाहेर घालविण्याने मिळणाऱ्या आनंदाची जाणीव
असते आणि आपणाप्रमाणेच हाताखालच्या नोकरीनाहि तो आनंद मिळावा
अशी त्यांची सदिच्छा असते. यात ज्यांना बाहेरचे टेनिससारखे खेळ
खेळण्याची हौस आहे अशाचा भरणा विशेष असतो.

विनागिदिनावढल लिहिता लिहिता, नेहमी माझ्या मनात येणाऱ्या या
सगळ्या गोष्टी आठवल्या. रविवार नाही, सण नाही, अशी या लोकांची
अवस्था ! त्यामुळे शरीर आणि मन यास लागणारी विश्रांति त्यांना कुठून
मिळणार ? पण अशा विश्रांतीची गरज असते हें खरें ! गार्धीच्या मौनाचा
हाच उद्देश आहे आणि ज्याने ज्याने नियमित काळ विश्रांतिस्वाचा अनुभव
घेण्यात खर्च केला असेल त्याला त्याला त्याचें महत्त्व कळल्याशिवाय राहणार
नाहीं. युरोपियन देशात आणि विशेषतः जर्मनीत तर सुटीचे दिवस स्त्रीपुरुषांना
आनंदात घालविता यावे म्हणून मोठाल्या योजना केलेल्या असतात. शहरा-
पासून दूर अशा जागी एखाद्या निसर्गरम्य स्थानी जगाला विसरून नेहमीच्या
आयुष्यापासून अगदी निराळ्या प्रकारचे आयुष्य घालविण्याच्या सोयी येथे
केलेल्या असतात. पोहणें, सायकलीवर बसणें, घोड्यावर बसून रपेट करणें,
घावणें, उड्या मारणें, खेळ खेळणें इत्यादि करमणुकीच्या साधनांची
व्यवस्था तर असतेच असते. पण कोणाला एकट्यानेच शांतपणें दिवस
काढावयाचा असल्यास त्याच्यासाठी सर्व सोयींनी पूर्ण अशी निर्जन स्थाने

नाशिकचीं द्राक्षें

राखून ठेवलेलीं असतात. एरवीं धावपळीचें आयुष्य काढावें लागणान्याहि कित्येक लोकाना एखाद्या खरोखरीच 'आराम' देणान्या आरामखुर्चीवर अगर नावेवर बसून काहींहि शारीरिक हालचाल न करता अगदीं स्वस्थपणें आपला दिवस काढावासा वाटतो, तर ज्यांना खुर्चीवर नेहमीं बसून बसून बैठें काम करप्याचा कंटाळा आलेला असतो, ते निरनिराळ्या खेळात आणि धावपळींत भाग घेत असतात. बर्लिननजीकच्या Siemensdort (सीमेंडार्ट) या प्रचंड कारखान्यातील मजुरासाठीं बुद्धा किती सुंदर योजना केली आहे हें मी Physical Education in Germany (जर्मनीतील शारीरिक शिक्षण) या ब्रिटिश प्रातिनिधींनींच लिहिलेल्या छोट्या पुस्तकांत वाचलें. तेव्हा युरोपीय राष्ट्रे आपल्या नागरिकाकरिता किती चांगल्या चांगल्या सोयी करतात, हें पाहून आणि आमच्या राष्ट्रातील सर्वच मानवी शक्तिबुद्धीची कशी खच्ची होत आहे हें मनात येऊन मन उद्धिम होतें.

या तुरुंगातील जीवनात काम तें काय असणार आणि त्यात विश्रांतीची जरूर ती काय; सगळी अखंडविश्रांतीच आहे, असें कित्येकाना वाटतें. ज्याचे सगळे दिवस असेच गण्यात आणि खेळण्यात जात असतील त्यांना कदाचित् नियमित विश्रांतीची गरज वाटणार नाही. पण ज्यांनीं येथेंहि आपल्या आयुष्याला एक वळण लावलें आहे आणि आपले तुरुंगातील दिवस कसे घालवावे हें ठरवून टाकलें आहे त्यांना विश्रांतीची गरज आहेच. आमच्यात असे काहीं आहेत कीं, जे इतराबरोबर बोलतात, गप्पा मारतात, खेळतात, सर्व काहीं करतात, पण त्यातच सारा दिवस घालवीत नाहींत. आपल्या दिवसातील तासाची त्यांनीं व्यवस्थितपणें विभागणी केलेली असते आणि आपल्यावर निरनिराळी जबाबदारी लादून घेतलेली असते. त्या मंडळींना मात्र मधून मधून विश्रांतीची गरज असते. तसा बहुतेक कोणीहि आपला वेळ नुसत्याच अनुत्पादक गोष्टींत घालवीत नाहीं. प्रत्येक-जण आपापल्यापरी काहींना काहीं कामात गुंग असतोच. कोणी नियमित-पणें सूत काढतात, कोणी वाचतात, कोणी लिहितात. कोणी कोणी पर-भाषांचा अभ्यास करतात आणि कित्येकजण 'निरनिराळ्या राष्ट्रसंवर्धक

कार्यक्रमाची चर्चा करतात. तेव्हा अगदीच रिकामटेकडा येथे क्वचित्च कोणी असेल.

मीहि माझ्यासाठी काही विशिष्ट कार्यक्रम आखला आहे. म्हणून मधून पधून एखाद्या दिवशी विश्रांति घेऊन शीण घालवावा आणि एक दिवस प्रजेत घालवावा असे ठरविले आहे. त्या दिवशी काही लिहावयाचे नाही, वाचायचे नाही, नित्यापैकी काहीच करावयाचे नाही. असाच इकडे तिकडे वेळ काढावयाचा, जे माझ्यासारखेच त्या दिवशी रिकामे असतील त्याच्याशी गप्पा-मारावयाच्या, नवीन नवीन ओळखी करून घ्यावयाच्या आणि वाटल्यास सोपेहि घ्यावयाची. शक्यतोवर आपल्या खोलीच्या आणि जुळले तर आपल्या बराकच्या बाहेर वेळ घालवावयाचा असा वेत आहे. असे केले म्हणजे मग पुन्हा दुसरे दिवशी नित्य कामाला उत्साह वाटतो असा मला अनुभव आहे पुष्कळाना असेल ! मात्र अजून मी विश्रांतीसाठी कोणताहि एव दिवस असा निश्चित केला नाही. कटाला आला की, विश्रांति घेतो, पण आत आठवड्यातून कोणता तरी एक दिवस ठरविला पाहिजे !

*

*

*

काल असाच सहज चौथ्या यादीतून हिडत होतो. श्री. वामनराव मुकादम आपल्या खोलीत दोन भल्या लह वस्त्रा घेऊन काही तरी लिहीत बसले होते. मला पाहताच ते थांबले आणि हंसले. 'काय लिहिताय सध्या' असे म्हणत मी आत गेलो, मात्र त्याचा वेळ घ्यायची माझी इच्छा नव्हती पण त्यांनी आग्रहाने मला बसविले आणि ते माझ्याशी गप्पा मारू लागले श्री. वामनराव मुकादम हे मुंबई विधिमंडळातील काँग्रेस पक्षाचे प्रतोद होते स्वराज्य पक्षापासून त्याचा कौन्सिलशी संबंध आहे. कित्येक वर्षे ते गुजरात मध्येच गोध्रा येथे स्थायिक झाले आहेत. त्याचे केम पाढरे झाले असले तरी शरीरप्रकृति चांगली दिसते आणि त्याच्या गंभीर चेहऱ्यावरून आणि सावकाश सावकाश बोलण्यावरून कल्पना येणार नाही की, त्याचा स्वभाव अत्यंत विनोदी आहे. बोलता बोलता चांगला विनोद करतात ते ! येे दिवाळीत आम्ही गाण्याचा वगैरे कार्यक्रम केला होता तेव्हा वामनरावाने

नारिकर्ची द्राक्षें

छान नकला करून सर्वाना हंसवून सोडलें होतें आणि विधिमंडळातील गमती बऱ्याच सांगतात ते ! त्या ऐकून कोणासहि हंसूं आल्यावाचून राहणार नाही.

सध्या ते 'राणा प्रताप' याचें चरित्र लिहीत आहेत. अर्थान् गुजरातीत ! यापूर्वी त्यांनी भीमिवाजी महाराजांचेंहि एक विस्तृत चरित्र लिहून प्रसिद्ध केलें आहे. बरेंच मोठें आहे तें पुस्तक आणि 'राणा प्रताप'चें चरित्रहि तितकेंच मोठें होईल म्हणतात. वामनराव मला म्हणाले, 'येथें जेलमध्ये काही तरी व्यवसाय पाठीमागें लावून घेतला म्हणजे बरें असतें, वेळ चांगला जातो; मग त्यांनी आपण लिहीत असलेल्या चरित्राबाबत काही काही मजेदार गोष्टी सांगितल्या. ते म्हणाले, 'काही लोकांच्या मतें रजपूत लोक हे हूण लोकांचे वंशज आहेत. पण माझी पक्की खात्री झाली आहे की, रजपूत हे आर्यवंशाचेच आहेत.' मी म्हटलें, 'रजपूत हे सिथियन लोकांचे वंशज आहेत असेंहि काही लोक म्हणतात ना ?' ते म्हणाले, 'म्हणतात, परन्तु तसे काहीं नाही. रजपूत आर्यच आहेत.' ते पुढें म्हणाले, 'Guerilla warfare म्हणजे गनिमी काव्याचें युद्ध ज्याला म्हणतात तें प्रतापने शोधून काढलें असें माझें मत आहे !' अकबर आणि औरंगजेब यात औरंगजेब फार श्रेष्ठ होता, अकबर फार वाईट होता असेंहि ते म्हणाले औरंगजेबानें हिंदूंना त्रास दिला तेव्हां एकानें विचारल्यावरून औरंगजेबानें असें उत्तर दिल्याचें त्यांनी सांगितले : 'हा माझा दोष नाही. दोष कोणाच असेल तर मौलवी आणि मौलानाचा आहे. त्यांनी माझा धर्म जसा मला शिकविला तसा मी अमलात आणीत आहे. धर्माप्रमाणें वागणें हें माझे काम आहे आणि मला जसा धर्म शिकविण्यात आला तसा मी वागत आहे ' औरंगजेब व्यक्तिः फार साधा आणि चांगला होता ' असें ते म्हणाले जेवणाची घंटा झाल्याने आमचें तें बोलणें तेवढयावरच थांबलें.

वामनरावांनी लिहिण्याकरिता मोठ्या मोठ्या वस्त्रा बांधवून त्यावर क्रमाक घालून त्या आणल्या आहेत. सुट्या कागदापेक्षा ती पद्धत चांगली आहे असें मला वाटतें. पण काही वेळ मला सुट्या कागदावरच लिहिणें आवडतें मग ते क्रमवार लावून एकत्र शिवता येतात. वामनरावांच्या बरोबर बोलण्यासाठी पुन्हां एकदां जाण्याचा माझा बेत आहे.

नाशिकचीं द्राक्षें

आज वर्तमानपत्रात श्री. अणे याचा नागपूर स्टेशनवर सैनिकांनी अपमान केल्याची बातमी वाचली. स्टेशनमास्तर, पोलिस या कोणाचेहि न ऐकता सैनिक, अणे यांनी रिश्वत केलेल्या डब्यात बसले म्हणे ! आणि मग अणे याची सोय इतर ठिकाणी करावी लागली ! पण मी म्हणतो असें का ? एवढा अपमान अप्यांनी का सहन करावा ? त्यांनी साखळी ओढून गाडी चालूच द्यावयाची नव्हती आणि स्टेशनमास्तरनेहि गाडी सोडायचीच नाही. आमच्याच देशात आमच्यावर हा जुलूम ? आणि तोहि अण्णा-सारख्या अ. भा. प्रतिष्ठित पुढाऱ्यावर ! ते नुकतेच व्हाइसरॉयाच्या कार्यकारी मंडळाचे सभासद आणि Leader of the House (सभागृहाचे पुढारी) होते की ! साध्या शिपायांनी एवढ्या मोठ्या पुढाऱ्याचा असा अपमान करण्यास धजावें, हे आश्चर्यच आहे ! मार्गे त्रिवेदी या सरकारी वरिष्ठ अधिकाऱ्याच्या बाबतीतहि असाच प्रकार घडला. आणि लहान सहान लोकांच्या बाबतीत तर किती प्रकार घडत असतील कोण जाणे. गोविंदराव देशपांडे म्हणाले, ' मार्गे हसन इमाम (सर अली हसन इमाम) याच्या बाबतीत असाच प्रकार घडला तेव्हा ते इंजिनापुढें रुळावर जाऊन उभे राहिले आणि त्यांनी गाडीच जाऊ दिली नाही ! आपल्या लोकानी असेंच तेज दाखविलें पाहिजे. ' जाऊं दे ' अशी वृत्ति सोडली पाहिजे. रेलवे पोलिस काय गरीब उतारुंना त्रास देण्यापुरतेच आहेत वाटतें आणि स्टेशन मास्तरचें काम नाही का उतारुंच्या हक्काचें संरक्षण करण्याचें ? खरें म्हटलें म्हणजे त्यानें आपल्या कामात हयगय केली म्हणून त्याला शिक्षाच व्हावयास पाहिजे.

*

*

*

गांधींची प्रकृति बरी असल्याचें दिसतें. आणखी ३४ दिवस आहेत उपवास सुटायला.

चोमड्याचे श्री. मगनशेट याची खोली माझ्या खोलीपासून फारशी लांब नाही. आज त्याच्या अंगातील पादरा शुभ्र शर्ट आणि तशीच अर्धी बिजार पाहून बरेच दिवसात मनात असलेला प्रश्न मी त्यांना विचारला, तुम्ही बाहेर कधी असे कपडे घालता का ? ते म्हणाले हो, ' मी घरी असलों म्हणजे असेच हलके कपडे घालतो. कोठे बाहेर जावयाचें असलें म्हणजे थोटे नेसतो आणि कोट तर काचित्च घालतो.

मगनशेट हे मोठे नमुनेदार गृहस्थ आहेत. ते खानदेशचेच रहिवासी असल्याने अर्थात् त्याची व माझी बरेच दिवसापासून ओळख आहे. धुळ्याच्या न्यू प्रताप मिलचे ते एक डायरेक्टर असल्याने धुळ्यालाहि ते मधून मधून येत असतात आमच्या घरीहि येतात. पण त्यांची खरी कल्पना मला येथें त्याचा निकट सहवास घडल्यानंतरच आली.

येथें कोणाच्याहि चटकन् लक्षात येणारी गोष्ट म्हणजे ते आपल्या कार्यक्रमात नेहमी दंग असलेले दिसून येतात ही होय. आपले कपडे आणि भाडी ते स्वतःच धुतात आणि इतरापेक्षा त्याची भाडी चकचकीत आणि कपडे पादरे शुभ्र असतात. ते स्वतः श्रीमान् आहेत. तथापि चोपड्यास घरी असतानाहि कोर्टाखेरीज आपले कपडे धुण्याची त्यांची संवय आहे. नियमित वेळेला ते येथें आपले कपडे धुताना आणि भाडी घासताना दिसतात. दररोज नियमित व्यायाम करीत असल्यामुळे त्यांची शरीरयष्टि चांगली आहे आणि केव्हाहि पेढा, त्यांच्या चेहऱ्यावर तजेला आणि उत्साह हीं दिसून येतात. ते कोठल्याहि वादाच्या भानगडीत पडत नाहीत आणि चुकूनहि अपशब्द बोलण्याची त्यांची संवय नाही. सर्वांशी ते चांगले हंसून खेळून वागतात आणि सर्वांना त्यांच्याविषयी आदर आहे.

पण त्याचें सर्वांत मोठें वैशिष्ट्य निराळेंच आहे. खादीशास्त्रात ते मोठे प्रवीण आहेत. सूत काढण्याच्या आणि चरख्याच्या तंत्राच्या बाबतीत तर ते इतके प्रवीण आहेत की, मी त्यांना ' चरखाचार्य ' ही पदवी बहाल केली आहे. येथें गावोगावचे इतके कार्यकर्ते आहेत पण कोणाचाहि चरखा

चागला चालेनासा झाला किंवा दुसरी कोणतीहि अडचण सत काढण्याच्या बाबतींत आली की, तो आपला जायचा मगनशेटर्जीकडे ! आणि तेहि प्रत्येकाला त्याचें काम करून देतात. चरख्याबाबत अगदी लहानसहान गोष्टींचें सुद्धा त्यांनीं शास्त्रच बनविलें आहे आणि ते म्हणतात, ' प्रत्येक गोष्ट अगदी पद्धतशीरपणें केली नाहीं तर तिचा काहीच उपयोग व्हायचा नाहीं. त्याच्या जवळ चरख्यासाठीं सगळीं अवजारे चागल्या स्थितींत ठेवलेलीं आढळून येतील. त्या साहित्याची त्यांनीं एक लहानशी पेटीच केली आहे. त्यात लहान मोठ्या कितीतरी वस्तू असतात. त्याचा स्वतःचा चरखा नेहमी घासूनपुसून स्वच्छ ठेवलेला असतो आणि माळ किती लाव असावी, त्राक कशी बसवावी, चरखा कसा ठेवावा या लहानसहान पण महत्त्वाच्या गोष्टींची ते सशास्त्र, कारणासह माहिती देण्यास तत्पर असतात. चरख्यावर त्याची फार निष्ठा आहे. ते येथें दररोज १००० वार सत काढतात. अगदी नियमितपणें ! कधीहि चुकत नाहींत. येथें आल्यावर गेल्या महिन्यात त्याचें जवळजवळ दोन लाख वारांवर सत झालें आहे. त्याचे बहुतेक कपडे स्वतः काढलेल्या सुताचेच आहेत. तेहि त्यांनीं दाखविले. ते म्हणाले, ' दररोज एक तास जर नियमितपणें सत काढलें तर आपले स्वतःचे वर्षाचे कपडे सहज निघतात हा माझा अनुभव आहे. आता मी येथें काढलेल्या सुताचे कपडे घरच्या लोकासाठीं करीन इतकें माझें सत काढून होतें. त्यात काहीं फारसा वेळ जात नाहीं. पण नियमितपणा मात्र लागतो. '

मगनशेटाच्या बद्दल आदर वाटायला दुसरें एक कारण असें की, ते अभ्यास वृत्तीचे आहेत. त्याचें शाळेंतील शिक्षण इंग्रजी चौथ्या इयत्तेच्या पलीकडे गेलें नाहीं. पण त्यांनीं अभ्यासानें आपलें इंग्रजीचें ज्ञान उत्तम वाढविलें आहे. इंग्रजी, मराठी, सर्व प्रकारचीं चागलीं पुस्तकें ते नियमितपणें वाचतात आणि जरूर तेथें टिपणेंहि करतात. अमळनेरचे श्री. प्रतापशेड यांच्याबरोबर त्यांनीं युरोपची यात्रा केली आहे.

*

*

*

गांधींची प्रकृति तशी बरी दिसते. पण आज ते तितके आनंदी व उत्साही नव्हते असें झपाून आलें आहे. पण एकंदरीनें ते उपवासातून सुख-

नाशिकचीं द्राक्षें

रूपपणें बाहेर पडतील असा विश्वास वाटतो. आम्हाला आता तसें हलकें वाटत आहे.

१-३-४३

गांधींची प्रकृति चागली असल्याचें दिसतें. आता कांहीं काळजी नाही.

अजून सभा आणि ठराव चाललेच आहेत. या उपवासानें एवढें जरी सिद्ध झालें कीं, सरकार हिंदुस्थानात लोकमताला बिलवूल मान देत नाही आणि कोणत्याच पक्षाचा बडेजाव करण्याची त्याची इच्छा नाही तरी सुद्धा पुष्कळ झालें. आपणास सर्व पक्षाची एकी केली पाहिजे. स्वयंनिर्णयाचा हक्क मुसलमानास द्यावयास काय हरकत आहे ! **राजगोपालाचार्य** म्हणतात तें कांहीं वेळा पटूं लागतें कीं, दोघानीं—म्हणजे हिंदु आणि मुसलमान यांनीं—एकमेकांचा अविश्वास बाळगून दुसऱ्याच्या सत्तेखाली कृत्रिम आणि बळजबरीची एकी राखण्यात काय अर्थ आहे ! त्यापेक्षा पृथक् पण स्वतंत्र राहण्यात कांहीं अर्थ आहे. मुसलमानांना पाकिस्तान वाटतें तितकें अंमलात आणणें सोपें नाही, आणि त्यांनीं तें अंमलात आणलेंच तर भिण्याचें एवढें काय कारण आहे ! इतके हिंदु जर थोड्या मुसलमानांना भीत असतील तर त्यांच्यावर नेहमींच कोणीतरी दडपण आणत राहणार. आणि ८।९ कोटी मुसलमानांना त्यांच्या इच्छेविरुद्ध किती दिवस आपण आपल्याबरोबर ठेवणार ! अर्थात् सर्व मुसलमानांना पाकिस्तान पाहिजे आहे किंवा काय हा प्रश्न आहेच ! पण तरी शंका वाटत असेल, तर मग च्यावीं. अर्थात् पाकिस्तानचा प्रश्न इतका सोपा नसेलहि. पण सध्या तरी असें वाटतें आहे खरें ! कोणी म्हणतात पाकिस्तान दिलें तर खैबर खिंड वगैरे भाग हिंदूंच्या ताब्यातून जाईल आणि ज्याला नैसर्गिक सीमा (Natural Frontiers) म्हणतात, त्या आपल्या म्हणजे हिंदूंच्या हातीं राहणार नाहीत आणि आपल्यावर हल्ला करणें शत्रूंना सोपें होईल.

*

*

*

आजपासून स्वतःचें सगळें काम स्वतःच करावयास सुरुवात केली आहे. माडी घासणें, कपडे धुणें, खोली झाडणें, सगळें स्वतःच करावयाचें असें ठरविलें आहे. मार्गोहि मी बहुतेक सगळें काम करीत होतोंच पण मध्यंतरी काही दिवस सोडून दिलें होतें. आता मगनशेटाच्या उदाहरणावरून पुन्हा सगळें स्वतःच करावयाचें ठरविलें आहे. पूर्वी शिकत असताना माझें घोतर वगैरे कपडे मी स्वतःच धूत असे. पण आता अलीकडे तें सारें बंद होतें, बाकी आपलें काम आपण स्वतःच करण्यात 'स्वच्छ' तर वाटतेंच पण मनाला एक प्रकारचा आनंदहि वाटतो. आळस जरा सोडला पाहिजे एवढेंच.

२-३-४३

काल रात्री आणि आज पहाटे श्री. उमाशंकर दीक्षित यांच्या साहाय्याने आकाशातील ताऱ्यांचें आणि तारकापुंजाचें निरीक्षण केलें. सध्या रात्र (पहिली) काळोखी आणि स्वच्छ असते आणि पहाटेहि चंद्राचा प्रकाश मंदच असतो. त्यामुळे तारे चांगले पहावयास सापडतात. जळगावचे श्री. रघुनाथराव वाडेकर हेहि आमच्याबरोबर होते. त्यांनाहि खगोलशास्त्राचा नाद आहे. आम्हाला नक्षत्रें माहीत होती पण निरनिराळ्या राशी आणि इतर तारामंडले याची चांगलीशी माहिती नव्हती. ती दीक्षितानीं करून दिली. राशींचीं जीं नावें आहेत त्यांच्यावरून आकाशाची कल्पना करावी तर काही ठिकाणी ती ओढून ताणून करावी लागते - पूर्वीच्या लोकांनीं सतत निरीक्षणानें आपल्या कल्पना निश्चित केल्या होत्या. आपल्याकडील व पाश्चिमात्य नावें एकाच अर्थाचीं आहेत. त्यावरून राशीसंबंधीं नामकरण एकीकडून दुसरीकडे गेलें असलें पाहिजे हें उघड आहे. महाभारतात राशींचा उल्लेख नाही. राशी ग्रीकांनीं हिंदुस्थानात आणल्या असें कोठे तरी वाचल्याचें मला स्मरतें; बहुधा चिंतामणराव वैद्यांच्या 'महाभारताच्या उपसंहारा'त असावें.

इंग्रजीमध्ये या शास्त्रावर पुष्कळ पुस्तकें आहेत. त्यांपैकी आम्ही काही

नाशिकचीं द्राक्षें

मिळविली आहेत व काही मागविली आहेत मराठीमध्ये मात्र फारशीं पुस्तके नसावीत असे वाटते. श्री. शं. बा. दीक्षित याचें एक पुस्तक आहे तेवढेंच. त्यातील भाषा व माहिती चांगली असली तरी हल्लीं खगोलसंबंधी जे ज्ञान हस्तगत करण्यात आले आहे त्या मानान त्या पुस्तकात फारच कमी माहिती आहे. आणि साहजिकच आहे. कारण तें पुस्तक जुनें आहे. गुजरातीतहि एखाद्या दुसऱ्या लहान पुस्तकाखेरीज पुस्तकें नाहींत असें दिसतें हिंदीमध्ये 'सौरपरिवार' नावाचा एक मोठा ग्रंथ डॉ. गोरख प्रसाद यांनीं लिहिला आहे. तो फारच चांगला आहे या १२ व. किंमतीच्या ग्रंथात फक्त सूर्य आणि त्याचा परिवार म्हणजे चंद्र, ग्रह, उपग्रह, धूमकेतु वगैरेचीच माहिती असली तरी ती इतकी भरपूर, मनोरंजक, उद्बोधक आणि चटकदार आहे की, अशाच प्रकारचें अत्यंत उपयुक्त पुस्तक मराठीत नाहीं याचे वाईट वाटतें. या पुस्तकात पहिलीं दीडशें पानें खगोलशास्त्राचा इतिहास, दुर्विणीची रचना इत्यादि प्राथमिक माहितीनेंच भरली आहेत, तीं चांगलीं आहेत. अनेक संशोधक, त्याचे संशोधनविषयक प्रयोग इत्यादि इक्कीकतहि फार मनोरंजकपणें लिहिण्यात आली आहे. पण या पुस्तकाचें मुख्य वैशिष्ट्य हे की, त्यात भरपूर चित्रें, फोटो आणि आकृति हीं देण्यात आलीं आहेत आणि तीं सर्व उत्कृष्ट आहेत. वैद्यकीय पुस्तकाप्रमाणेंच खगोलशास्त्रासारख्या विषयावरील पुस्तकातहि जितकीं चित्रें आणि आकृती असतील तितका तो विषय सुगम आणि मनोरंजक होतो व त्या पुस्तकाची उपयुक्तता वाढते. डॉ. गोरख प्रसाद याचें वरील पुस्तक सर्वच दर्जांनीं चांगलें आहे, तें सर्वांनीं वाचावें ज्यांना मोठें पुस्तक घेणें शक्य नसेल अशाकरिता व विद्यार्थ्यांकरिता डॉ. गोरखप्रसाद यांनीं दुसरें एक छोटें पुस्तक प्रसिद्ध केलें आहे. त्याची किंमत १२ आणे आहे. या पुस्तकात मोठ्या पुस्तकातील सर्व महत्त्वाचीं चित्रें व फोटो दिले असून, सुबोध भाषेंत काहीं माहितीहि दिली आहे. शाळातून क्रमिक पुस्तक म्हणून अशीं पुस्तकें लावावी. विद्यार्थ्यांचें लक्ष या विषयाकडे आकृष्ट होईल अशीच त्याची रचना आहे. मी, भाऊसाहेब वाडेकर व दीक्षित असे आम्ही तिघे हें पुस्तक वाचीत आहों. मी वाचतो व ते तिघे ऐकतात. फार छान पुस्तक आहे.

नाशिकचीं द्राक्षें

मराठीत या विषयावर पुस्तकें का नाहींत असें मला सारखे वाटतें. म्हणजे वाचकवर्गाला या विषयाची आवड नाहीं असे समजावयाचें, का या विषयाचा खोल अभ्यास करणारा लेखक नाहीं ? काहींहि कारण असो, मराठीत अद्यावत् असे या विषयावर पुस्तक नाहीं हे खरें मला स्वतःला पुष्कळ वेळा आपणच एक पुस्तक या विषयावर लिहावे असें फार वाटतें. पण हा अभ्यासाचा आणि वेळ मिळण्याचा प्रश्न आहे. सध्या मी विद्यार्थी-जीवनावर एक पुस्तक लिहीत आहे त्यामुळे तूर्त मवड मिळणें शक्य नाहीं. पाहूं पुढें केव्हा जमेल तें !

वरील हिंदी पुस्तकात सौरपरिवाराचीच विशेष माहिती आहे. सर्व आकाशाची माहिती देणारें व शास्त्रीय चर्चा करणारें एक पुस्तक लिहा असा मी दीक्षिताना आग्रह करित आहे त्याच्याहि मनात आहे. पण लिहितील तेव्हा खरें !

नक्षत्रमार्गखेरीज आकाशातील इतर ताऱ्हांपुंजाचीं गुजराती अगर मराठी नावे हीं इंग्रजीचीं भाषान्तरें आहेत या नावापाठीमागे काहीं पौराणिक कथानकें आहेत. देवयानी, शर्मिष्ठा, यथाति अशीं आमच्या पौराणिक कथातील नावेहि योजण्यात आली आहेत एकंदरीत विषय फारच मनोरंजक आहे.

*

*

*

आगरकरांच्या निबंधात खालील वाक्ये मला फार फार मार्मिक वाटतात. 'प्रश्न करणाराचें अंतःकरण व ओंठ यांच्यात विसंगतता असेल तर त्याने कितीहि आक्षेप केला तरी व्यर्थ होय. परन्तु या दोहोंमध्ये संगति असेल तर विशेष आक्षेप करण्याचीहि जरूर पडत नाहीं. अन्तःकरण व ओंठ यांच्यात तारायंत्र सुरू असेल तर हळू उच्चारलेल्या शब्दासहि विलक्षण जोर येतो व त्यामुळे सर्वास मान डोलवावी लागते.'

• 'राजकारणाचें व्यापक क्षेत्र सोडून आपल्या भोवतालच्या साध्या व्यवहारात पाहिलें तरी आपणांस हाच अनुभव येतो. अशा, अंतःकरण आणि ओंठ यांच्यात तारायंत्र सुरू असणाऱ्या थोर व्यक्ती आमच्याबरोबर अनेक आहेत. त्यांच्याबद्दल आदर वाटतो. या व्यक्ती आपापल्या व्यवहारा-

नारिकर्ची द्राक्षे

तच गुंग झालेल्या असतात. पण पानाखाली लपून बसलेल्या सुरंगी पुष्पा-
कडे फुलपाखरें धावून जातात त्याप्रमाणे, या शात, निगवीं, साध्या व्यक्ती-
कडे लोक आकृष्ट होतात. तुरंगात सर्वांचा निकट सहवास झाल्यावर इतर
लोकाविषयी आपलीं मते किती बदलतात ! ज्याची आपणाला फारशी
माहिती नसते आणि ज्याची नावे वर्तमानपत्रात झळकत नाहीत, त्यापैकीं
कित्येकांची वास्तविक योग्यता इतकी मोठी असते की, इतके दिवस
आपणास याची ओळख कशी पटली नाही याचें आश्चर्य वाटतें. त्यांची
संस्कृति, त्याचे विचार, उच्चार आणि आचार हीं सर्व उच्च प्रतीचीं
असतात. अशा व्यक्तींचा निकट सहवास लाभणें हा तुरंगात घेण्याचा एक
अलभ्य लाभच नाही का !

३-३-४३

आजचा आमचा दिवस विशेष आनंदात गेला. कारण आज गांधींचा
उपवास सकाळीं सुटणार होता. ते या उपवासांतून सुखरूप बाहेर
पडले असल्यानें सर्वांना आनंद वाटणें साहजिकच आहे हिंदुस्थानात,
बाहेर सर्व देशभर लोकांनी आपला आनंद कसा व्यक्त केला असेल हें
आम्हाला काहीं कळणार नाही, पण आम्ही मात्र येथें काहीं कार्यक्रम
केला. सकाळीं प्रभातफेरी आमच्या चारी याडीतून काढली. वास्तविक
प्रभातफेरीचा हेतु लोकाना जागृत करणें हा आहे. तथापि प्रभातफेरीत
भाग घेणारानाहि एक प्रकारचा आनंद आणि उत्साह वाटत असतो. या
दुसऱ्या हेतूनेच आम्ही प्रभातफेरी काढली होती. कारण येथें फेरी काढ-
णारे आम्हीच, आणि ती काढणार ती आमच्याच खोल्यावरून ! पण
आज पुष्कळ दिवसांनी प्रभातफेरीचा आनंद पुन्हा मिळाल्यानें बरें वाटलें,
त्यानंतर ईश्वराचे आभार मानण्याकरिता प्रार्थना झाली. कुरेशी यांनी
नित्याप्रमाणें कुराणातील प्रार्थना म्हटली. श्री. सरदार प्रतापसिंह यांनी
आपल्या शीख प्रार्थना म्हटल्या. त्यानंतर आमची सर्वांची म्हणजे हिंदूंची

प्रार्थना झाली. दुपारीं प्रत्येक याड्यांत महात्मार्जीचा फोटो ठेवून काहीं आरास केली होती व प्रसादहि वाटण्यात आला. आमच्या याड्यांत म्हणजे याड्या नं. १ मध्ये व दुसऱ्या याड्यांत चागली सजावट केली होती. आमच्या याड्यांत तर थोड्याच अवधीत सर्व व्यवस्था करूनहि ती चागली झाली होती. पण तिसऱ्या याड्यांत गुजराथी लोकानीं जी मौज केली होती ती फारच विलक्षण. त्यांनीं सगळीकडे तोरणें वगैरे बाधलीं होतीच पण फरशीवर हिंदुस्थानचा एक नकाशा काढून पुणें शहर नकाशात जेथें आहे तेथें पणती पेटवून ठेवली होती. त्यानंतर किनाऱ्याकिनाऱ्याने ७५ दिवे (पणत्या) ठेवण्यात आले होते. महात्मार्जींना सध्या ७५ वे वर्ष असल्याने या ७५ पणत्या ठेवण्यात आल्या होत्या. त्यांच्या खाली पायरीजवळ २१ पणत्या २१ दिवसाच्या उपवासाचें प्रतीक म्हणून ठेवण्यात आल्या होत्या. त्या सर्व पणत्याचा प्रकाश अत्यंत आल्हाददायक वाटत होता. का कुणाला ठाऊक विजेच्या दिव्यापेक्षा तेलाचे दिवे आणि विशेषतः पणत्या या मला नेहमीं जास्त सुंदर वाटतात. पुष्कळाना असेच वाटत असावें असें मला वाटते. दिवाळीच्या आराशीतसुद्धा विजेच्या दिव्याची ओळ लावण्यापेक्षा पणत्याची राग लाविल्यास ती जास्त शोभायमान दिसते. आज इथें विजेचे दिवेहि होतेच. पण त्याचा मंद प्रकाश काहीं विशेषच खुलून दिसत होता. त्याची साथ करायला आणि आमचा आनंद पाहायला आकाशातहि कुणीतरी असंख्य पणत्या लाविल्या होत्या.

पण या याड्यांतील खरी शोभा निर्माण झाली होती ती निराळ्याच एका गोष्टीमुळे ! फरशीच्या पाठीमागें एक काळसर हिरवे कापड लावलें होतें आणि त्यावर अगदीं वर एक वर्तुळ काढून त्या वर्तुळात महात्मा गांधींचा मुखवटा अगदीं थोड्याच रेषांनीं पण अगदीं बरोबर काढला होता. त्याखालीं 'शतं जीव शरदः' अशीं अक्षरें मोठ्या अक्षरात लिहिण्यात आलीं होती. त्यांच्या खालीं चरखा आणि त्याच्या खालीं दीपज्योति—तेवत असलेली पणती—दाखविण्यात आली होती. सर्वांत खालीं एक सुंदर प्रफुल्ल कमल-हिंदी संस्कृतीचें प्रतीक—दाखविण्यात आलें होतें, या सर्व आकृतींचा रंग पांढरा होता आणि त्या आकृती काढणाराचें कौशल्य, फारच उच्च दर्जाचें

नाशिकची द्राक्षे

आहे हें सहज समजण्यासारखें होतें. अगदी कमीत कमी रेषाचा उपयोग करून अत्यंत सुंदर आकृती तयार करण्यात आल्या होत्या. पण सर्वांत आश्चर्य म्हणजे त्या कोणत्याहि रंगानें चित्रित केल्या नसून त्या निर्माण करण्यासाठी कापसाचा उपयोग करण्यात आला होता. कापसाचे बारीक सुरेख पेळू करून त्याचा सरळ, वक्र वर्तुळ वगैरे रेषासाठी उपयोग केला होता. पण ही गोष्ट जवळ गेल्यावरच कळून येण्यासारखी होती. हें सारें कौशल्य आनंदाचे श्री. नटवरलाल दवे याचें होते. श्री. नटवरलाल हे ग्रॅज्युएट असून घरचे सुखी आहेत असें कळतें. पण ते अत्यंत गुणी आहेत. दिसायला साधे आणि नम्र पण नेहमी काहीना काहीं व्यवसायात गुंतलेले असतात ते खूप वाचनात आणि त्यांना अनेक भाषा येतात. 'बंगाली' त्यांना उत्तम येतें आणि त्यांच्याजवळ पुष्कळ बंगाली पुस्तके आहेत. इंग्रजीतहि ते खूप वाचतात आणि मराठी त्यांना चांगले येतें. येथें आल्यावर त्यांनी आपटे गुरुजींच्या 'टिळक चरित्रा' चें गुजरार्थांत भाषांतर केलें. ते काँग्रेसचे एक निष्ठावंत कार्यकर्ते असून सूत कातण्यात त्यांचा वेग मार्गे टाकणारे क्वचित्च कोणी आढळून येतील.

गाण्याचा कार्यक्रम अर्थात् चांगला झाला. दामुअण्णा थत्ते, अंबादास, श्रीकांत, नारायणराव सुर्वे, डॉ. जोशी, बटुक देसाई इत्यादींचें पद्यगायन झालें. श्री. मोहन देशमुख यांनी साने गुरुजींची एक उत्कृष्ट कविता म्हणून दाखविली. अहमदाबादचे प्रो. गोळे यांनी सुंदर भजन म्हटलें. तुकारामाचे अभंग मुळातच अगोदर गोड आहेत आणि ते कोणी घातपणें सुरेल आवाजात म्हटले म्हणजे फारच गोड वाटतात. (सरबत, पेढे याचा प्रसादहि सर्वांना वाटण्यात आला) सर्वांच्या चेहेऱ्यावर एका संकटातून बाहेर पडल्याची स्पष्ट भावना होती. माझ्याजवळ श्रोते म्हणून बसलेले सिन्नरचे काळे म्हणाले. का हो ! गांधी जर उपवासात वारले असते तर आपल्यापुढें केवढा अंधार पसरला असता !' मी म्हटलें, 'खरें आहे ! आणि मग पुन्हा कधी आजच्या इतका आनंद उपभोगण्याची पाळी आली असती किंवा नाही कुणाला ठाऊक !'

४-३-४३

सध्या मी **इब्न बतूत** (Ebn Battuta) या १४ व्या शतकातील आफ्रिकन मुसलमान प्रवाशाचे प्रवासवर्णन वाचीत आहे. Broad-way Travellers या मालेतून सर ई. डेनिसन रॉस व एलीन पॉवर यांनी त्याचे संपादन केले असून जॉर्ज रटलेज अँड सन्स यांनी ते प्रसिद्ध केले आहे. प्रवासवृत्ताचे माध्यम आणि या पुस्तकाकारिता त्यातील मजकुराची निवड ही **गिब साहेबांनी** केली आहे. Broadway Travellers ही एक उत्कृष्ट माला रॉस व पॉवर या संपादकद्वयानी संपादिली असून त्या मालेतून प्रवासवृत्तविषयक अनेक उत्कृष्ट ग्रंथ बाहेर पडल्याचे या पुस्तकाच्या शेवटी प्रकाशित पुस्तकाची जी यादी दिली आहे तिच्यावरून दिसून येते. अगदी प्राचीन काळापासून जगातील सर्व देशातून जे प्रवासी यात्रेच्या अगर नवीन शोधाच्या निमित्ताने बाहेर पडले त्या सर्वांच्या प्रवासवृत्ताचा या मालेत समावेश करण्याचे काम चालू आहे. त्या प्रवाशांनी लिहिलेली अगर लिहिलेली प्रवासवृत्ते इंग्रजीत भाषान्तरित करून त्यांच्या स्पष्टीकरणार्थ विस्तृत टीपा देण्यात आल्या आहेत. अप्रसिद्ध-प्रसिद्ध अशा दोन्ही प्रकारच्या वृत्ताची निवड करण्यात आली आहे. स्वतः संपादकद्वय उत्कृष्ट प्रवासी आणि विद्वान् व्यक्ती आहेत. सर डेनिसन रॉस हे, Director of the School of Oriental Studies आणि Professor of Persian in the University of London (लंडन युनिव्हर्सिटीत पर्शियनचे प्रोफेसर व पौर्वात्य अभ्यासाच्या शाळेचे डायरेक्टर) असून त्यांनी युरोप, इराण, तुर्कस्तान, हिंदुस्थान, मध्य आशिया वगैरे प्रदेशातून प्रवास केला आहे. डॉ. एलीन पॉवर (Dr. Eileen Power) या Reader in Medieval economic history in the university of London (लंडन युनिव्हर्सिटीमधील मध्ययुगीन अर्थशास्त्राचे प्रोफेसर) असून **आल्बर्ट क्राहन** (Albert Kahn) शिष्यवृत्ति मिळविणाऱ्या पर्शियन महिला आहेत. ही शिष्यवृत्ति प्रवासाकरिता दिलेली असते आणि तिच्या जोडीला पृथ्वीभोवती प्रवास करण्यास एक

नाशिकचीं द्राक्षे

वर्षाची व्यवस्था केलेली असते प्रत्येक पुस्तकाला एक नज्हाची प्रस्तावना असून पुस्तकाच्या शेवटी स्पष्टीकरणार्थ टीपा दिल्या आहेत. या पुस्तकात ज्या टीपा दिल्या आहेत त्यावरून या प्रवासवृत्ताचा अभ्यास किती सूक्ष्मपणाने आणि चिकित्सक बुद्धीने करण्यात आला आहे ते दिसून येते. प्रवास वृत्तात ज्याज्या स्थलकालाचा उल्लेख आला आहे त्याचें स्थान व काल हीं इतर प्रवासवृत्ताशीं आणि इतिहासाशीं व भूगोलवर्णनाशीं ताडून पाहण्यात आली आहेत. सध्या प्रसिद्ध नसलेल्या पण पूर्वी एकेकाळीं भरभराटलेल्या अगर प्रवासवृत्तात विशेष संबंध आलेल्या स्थलाचे अक्षांश रेखांशहि देण्यात आलेले आहेत. ज्या ज्या प्रदेशातून हून वतूनने प्रवास केला त्या त्या देशाच्या इतिहासाचें अध्ययन करून संपादकांनीं त्याचा योग्य उपयोग टीपा देण्यामध्ये केलेला दिसून येतो. निरनिराळ्या धर्मातील रीतीरिवाजाची माहिती, धर्मतत्त्वाचें अध्ययन, त्या त्या देशातील लोकांच्या कल्पना या सर्वांचा प्रत्यय टीपा वाचताना येतो पुस्तकात प्रवासमार्ग दाखविणारे काही नकाशेहि घालण्यात आले आहेत आणि अशा प्रवासवर्णनात्मक पुस्तकात त्याची अत्यंत जरूरी आहे याशिवायहि आणखी अनेक विशेष या संपादनावान्वत दिसून येण्यासारखे आहेत

या पुस्तकाच्या यादीत हिंदुस्थानविषयक दोन पुस्तकें आहेत. एक up the country (देशावर) नावाचे पुस्तक उत्तर हिंदुस्थानात राहणाऱ्या Hon. Emily Eden नावाच्या बाईने आपल्या इंग्लंडमधील बहिणीला तेथील प्रांतातील (उत्तर हिंदुस्थान) वर्णनविषयक पत्रें लिहिलीं होती त्याचें आहे. एडनबाई लॉर्ड ऑकलंड या हिंदुस्थानच्या गव्हर्नर जनरलची बहीण होती आणि १८४७ सालीं ती त्याच्याबरोबर आली होती. दुसरें पुस्तक The first Englishman in India (हिंदुस्थानातील पहिला इंग्रज) या नावाचें असून एलिझाबेथ राणीच्या कारकीर्दीत हिंदुस्थानात आलेल्या लोकाचीं पत्रें आणि त्यांनीं वर्णिलेल्या कथा याचा त्यांत संग्रह केला आहे. खुद्द हिंदी प्रवाशानें लिहिलेले असें एकहि प्रवासवृत्त या मालेत दिसत नाहीं. अर्थात् मालेत प्रसिद्ध झालेलीं पुस्तकें अजून थोडींच आहेत. अनेक अग्रप्रसिद्ध प्रवाशांचीं प्रवासवृत्तें अजून प्रसिद्ध व्हाययाचींच आहेत असें

दिसते. इन्न वस्तूतचें वृत्त म्हणजे मी सव्या वाचीत असलेलें पुस्तक १९२९ सालीं प्रसिद्ध झालेलें आहे. त्यानंतर आणखी काहीं प्रवासवृत्ते प्रसिद्ध झालींहि असतील. पण त्यात कोणा हिंदी-प्राचीन अगर अर्वाचीन-प्रवाशांनी लिहिलेलीं प्रवासवृत्ते प्रसिद्ध झालीं असतील अगर पुढें मागे तीं प्रसिद्ध होतील अशी आशा करण्यास जागा आहे असे वाटत नाहीं. हिंदी लोका. विषयीं इंग्रज संपादकाना अनादर आहे आणि त्याच्या वृत्ताताला संपादक महत्त्व देत नाहींत हे त्याचे कारण नव्हे, उलट प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकाच्या यादीवरून व या पुस्तकाचें जें संपादन केले आहे त्याच्या स्वरूपावरून हिंदी प्रवाशांची प्रवासवृत्ते संपादकाना मिळाली नर आनंदानें त्याचें संपादन करून तीं प्रसिद्ध केलीं जातील असें वाटतें. पण मला वाटतें दुर्दैवानें तशीं प्रवासवृत्ते आपल्या हिंदी लोकांनी लिहिलेलींच नाहींत. निदान काहीं असलीं तरी तीं अजून उजेडात आली नसावी. हिंदुस्थानातील प्राचीन वाङ्मयाइतकें उज्वल वाङ्मय जगातील कोणत्याहि देशाच्या इतिहासात सापडण्यासारखें नाहीं. तत्त्वज्ञान, काव्य, राजनीति, वैद्यक, अर्थशास्त्र, नाटक, व्याकरण, न्याय, वेदान्त कथा, इत्यादि ज्ञानाच्या अनेक प्रमुख शाखातील वाङ्मयात प्राचीन हिंदुस्थानची बरोबरी इतर कोणत्याहि देशातील वाङ्मय करूं शकणार नाहीं ही गोष्ट सर्वमान्य आहे. एवढेंच नव्हे तर आजहि त्या वाङ्मयाची आधुनिक विज्ञानप्रणीत वाङ्मयाशी तुलना केली तरी कित्येक बाबतींत तें अधिक सरस ठरण्यासारखें आहे. संस्कृत आणि प्राकृत या भाषात आढळणारे वाङ्मय विपुल, मनोहर, प्रसन्न आणि हृद्य आहे याबद्दल जगातील सर्व पंडितांची एकवाक्यता आहे. पण मला वाटतें चरित्रें, इतिहास आणि प्रवासवृत्ते या वाङ्मय प्रकाराच्या बाबतींत मात्र आपण दरिद्री आहों. त्या त्या काळीं अगर नंतर होऊन गेलेल्या कित्येक कवींच्या अगर ग्रंथकारांच्या वाङ्मयात काहीं काहीं उल्लेख आढळतात हें खरें पण ते तात्पुरते आणि त्रोटकच. दशकुमार चरित, हर्षचरित यासारखे चरित्रग्रंथ हे सरळ, साध्या चरित्रवर्णनापेक्षा त्या त्या नृपतींच्या स्तुतिवर्णनालाच अधिक वाहिले असल्यानें चरित्रवाङ्मय या दृष्टीनें त्याचें महत्त्व फारसें नाहीं. कल्हणाची राजतरंगिणी ही त्यातल्या त्यात बरीच विश्वसनीय

नाशिकचीं द्राक्षें

आणि खराखुरा इतिहास लिहिण्याच्या दृष्टीने लिहिलेली दिसते पण एक-दरीत बरील तिन्हीं क्षेत्राशी संबंध असलेल्या वाङ्मयाची उणीव भासते. वास्तविक हिंदुस्थानात इतिहास फार मोठ्या प्रमाणावर घडला आहे. हिंदुस्थान हा संस्कृतीने अत्यंत प्राचीन देग. हिंदुस्थानात मोठमोठी राज्यें, साम्राज्यें आणि त्यांचे अशोक, चंद्रगुप्त, समुद्रगुप्त, मिलिंद, हर्ष, पुलकेशी यासारखे प्राचीन आणि शिवाजी, अकबर, औरंगजेब, प्रताप, पृथ्वीराज असे आधुनिक राजे आणि सम्राट् होऊन गेले राजकारणी गुप्तयाचीहि वाण कधी हिंदुस्थानला पडली नाहीं. प्राचीन काळापासून आर्य, ग्रीक, सिथियन, हूण, शक, तातार, मोंगल वगैरे लोकांच्या स्वाभ्या सारख्या चालं असल्याने अनेक साम्राज्याची उलथापालथ हिंदुस्थानात झाली. पण या सर्व हकीकतींचें संगतवार टिपण कोणी करून ठेवलेलें दिसत नाहीं. प्राचीन काळेचे इतर वाङ्मय, शिलालेख आणि ताम्रपत्र, पत्रव्यवहार दानपत्रें, सरकारी दतरे इत्यादि मामग्रीवर आणि परदेशीय प्रवाशांनी येथें येऊन लिहून ठेवलेल्या वृत्तान्तावरून इतिहास रचावा लागत आहे. काहीं बखरी वगैरे वाङ्मय आहे आणि ते इतिहास या सदराखाली येईलहि पण तेहि फारसे विश्वसनीय समजण्यात येत नाहीं. वैद्यकात ज्याप्रमाणें क्ष किरणाचा उपयोग अनेक रोगात स्वतंत्र-णें निर्णायक समजत नाहींत पण त्याचा इतर मार्गांनी केलेल्या निदानाचे निर्णायकत्व ठरविण्यात फक्त उपयोग करतात त्याप्रमाणेच या बखरींचा उपयोग आहे.

पण त्यापेक्षाहि प्रवासवृत्तांचें आपल्याकडे दुर्मिळ आहे. अलीकडे प्रवास-णनें यथातथ्य न तपशीलवार लिहिण्याची प्रथा पडली आहे ही आनंदाची गोष्ट आहे. पण पूर्वी काहीं कोणी प्रवासवर्णनें लिहून ठेवलेली मला तरी माहीत नाहींत (तर्शा असल्यास कोणी माझ्या निदर्शनास आणून दिल्यास फार बरें होईल.) अस्तविक प्राचीन काळापासून हिंदुस्थानचा व्यापार जगातील फार दूरदूरच्या प्रदेशातून चालत असे. हिंदी व्यापारी जलमार्गे अगर जमिनीवरून अनेक खंडात हिंडत असत. स्पेनपर्यंत पश्चिमेकडे आणि जपान, चीन, मलाया, जावा—सुमात्रा, आस्ट्रेलियापर्यंत पूर्वेकडे तर त्यांचा

संचार असेच. Hindu America (हिंदु अमेरिका) या ग्रंथात श्री. चमणलाल यानीं दाखविल्याप्रमाणें खुद्द अमेरिका खंडातहि भारतीय आर्यांचा प्रत्यक्ष संबंध होता असें दिसतें. शेंकडों, हजारों वर्षें हा विश्वसंचार चालूं होता. सर्व कला आणि इतर सर्व प्रकारचें वाङ्मय यात उच्चाक गाठणाऱ्या भारतीयांनीं आपल्या प्रवासाचें वृत्तान्त तेवढे कसे लिहून ठेवले नाहींत याचें आश्चर्य वाटतें कालाच्या उदरात हे वृत्तान्त गडप झाले असावे असें म्हटलें तर इतर विषयावरील वाङ्मय आजहि इतक्या मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध असतां अचूक प्रवासवृत्तान्तांनीं तेवढें गडप व्हावें हें अनुमान पटण्यासारखें नाहीं. पुष्कळसें वाङ्मय कालाच्या सर्वभक्षक उदरात विलीन झाले. पण त्यातूनहि बचावून राहिलेले वाङ्मय काय थोडें आहे? आणि हाच नियम लावावयाचा तर इतर देशातील प्रवासवृत्ताताविषयीहि असेंच व्हावयास पाहिजे होतें. पण मला वाटतें भारतीयांना प्रवास वृत्तान्त लिहून ठेवण्याची संवय नसावी. व्यापाराच्या निमित्तानें परदेशीं गेलेल्या लोकाचें तर राहोच पण धर्मप्रसारासाठीं देशोदेशीं ज्यांनीं प्रवास केला त्यांनीं तरी आपल्या प्रवासाच्या हकीकती लिहून ठेवावयास पाहिजे होत्या. पारमार्थिक चिंतनात गुंतल्यामुळें ऐहिक गोष्टींची त्यास पर्वा नव्हती असें म्हणावें तर प्राचीन अगर मध्ययुगीन हिंदुस्थानचा इतिहास त्याच्या उलट साक्ष देतो. चित्रकला, शिल्प, काव्य, संगीत, ललित वाङ्मय या सर्व ऐहिक कलांचा उत्कर्ष केवळ पारमार्थिक हेतूनें नव्हे तर सुखोपभोगाच्या हेतूनेंही केला गेला. द्रुपदतस्यांग, फापन सारख्या चिनी प्रवाशांनीं, मेग्यास्थिनीस, बर्निअर, जॅकमॉंट सारख्या युरोपीय प्रवाशांनीं आणि कित्येक अरब आणि मुसलमान प्रवाशांनीं हिंदुस्थानात येऊन येथील हकीकती लिहिल्या आहेत. अर्थात् प्रवासवृत्तान्त लिहिणारांपैकीं सर्वांनींच आपण होऊन प्रवासाच्या हकीकती लिहिल्या असें नाहीं. काहींनीं राजाशेवरून तर मार्को पोलो सारख्या धुरंधर जगप्रवाशानें तुफंगात आपला वेळ जाण्यासाठीं आपल्या मित्रांना त्या सांगितल्या आणि त्या श्रोत्यांनीं त्याचें टिपण केलें. इब्न बतूतलाहि राजाशेवरून आपला वृत्तान्त सांगावा लागला व तो महंमद इब्न जुमाय या मंत्र्यानें टिपून ठेवला असें मानावयास

नाशिकचीं द्राक्षें

जागा आहे. प्रसिद्ध जगप्रवासी मॅगेलिन ज्याचें वर्णन पृथ्वीप्रदक्षिणा करणारा पहिला वीर म्हणून करण्यात येते, त्याच्याबरोबर जयश्रीराव हा हिंदी नाविक पृथ्वीप्रदक्षिणेंत सामील होता, एवढेंच नव्हे तर मॅगेलिन मध्येच क्यूबावेटावर मारला गेला तेव्हा प्रदक्षिणा पुरी करण्याचें पुढील कार्य या जयश्रीरावानेंच पार पाडलें असें 'रत्नाकर' मासिकाच्या एका अंकात वाचलेलें मला स्मरतें. असे कितीतरी घाडशी वीर प्रवासी हिंदुस्थानातून बाहेरदेशीं प्रवासासाठीं गेले असतील. पण खुद्द हिंदुस्थानहि काहीं लहान देश नाहीं. तें एक उपखंडच आहे. अलीकडे प्रवास त्वरित आणि सोपा झाला आहे. पण पूर्वी हिंदुस्थानात प्रवास करावयाचा म्हणजे महिनेचे महिने लागत असत आणि प्रवाशाना अनेक संकटातून पार पड्यावें लागत असे. हल्लीप्रमाणे घाईनें प्रवास न झाल्यानें त्यांचा ठिकठिकाणच्या लोकांशी चागला दुष्ट परिचय होत असे आणि निरनिराळे प्रदेश, शहरे आणि प्रात पाहण्याची चागली संधीहि मिळत असे. असें असूनहि प्रवासाचें वर्णन कोणी लिहून ठेविलें नसावें ? इतर देशातील प्रवाशांपैकीं पुष्कळसे जसे यात्रेकरू असत तसे हिंदुस्थानांतील दूर पसरलेलीं क्षेत्रें पाहण्यासाठीं हिंडणाऱ्या यात्रेकरूंची संख्याहि काहीं लहान नसावी. एकंदरीत भारतीय प्रवाशानीं लिहिलेलीं वृत्तें उपलब्ध नाहींत एवढें खरें !

मला स्वतः प्रवासवर्णनें वाचण्याची फार हीस आहे. तीं वर्णनें वाचल्यावर प्रवास केल्यासारखें थोडेंसे तरी वाटतें हें त्या हीशीचें कदाचित् कारण असेल.

५-३-४३

गांधींचा उपवास संपला, आतां पुढें काय ? असा प्रश्न हिंदी लोकांपुढें पुन्हा उमा आहे. अर्थात् येथें आमच्यातहि त्याच प्रभाची जोरांने चर्चा चालू असल्यास त्यांत नवल काय ? गांधी काहींतरी मार्ग शोधून काढतील असें पुष्कळांस वाटतें. राजगोपालाचार्य हे दुर्दम्य आद्यावादी आहेत. तेहि

नाशिकचीं द्राक्षें

सप्रू वगैरेंच्या साहाय्याने आपला प्रयत्न सतत चालूं ठेवतील याविषयी शंका वाटत नाही. अणे, सप्रू, राजगोपालाचार्य वगैरे पुढारी मुंबईला एकत्र जमलेच होते. परदेशातही गांधींच्या उपवासाने हिंदी राजकार्य प्रभाकडे तेथील लोकांचें लक्ष वेधले आहे. गांधींच्या उपवासात त्यांनी Sweet lime juice म्हणजे मुसुंबीचा रस काही वेळा घेतला, त्याबद्दल चर्चा वृत्तपत्रात थोडीबहुत चालू आहे. त्याबाबत डॉ. बी. सी. रॉय यांनी दिलेली मुलाखत चांगली आहे. त्यांनी सांगितले की, एक तर गांधींनी, आपली या उपवासात मरण्याची बिलकूल इच्छा नसल्याने आपण पाणी व Citrus fruit juice (निंबाचा रस) घेणार अस अगोदरच जाहीर केलें होत. आणि त्यांनी तें घेतले. जेहि घेतल्यावाचून प्राण राहणार नाहीत अशा वेळीं डॉक्टरांच्या आग्रहावरून। शिवाय त्या रसाचे प्रमाण इतक्या किमान मर्यादेपर्यंत ठेवण्यात आलें होत की, त्यामुळे उपवास मोडला असे बिलकूल मानण्याचें कारण नाहीं। गांधींची जबर इच्छाशक्ति आणि त्यांनी स्वतःच्या इंद्रियावर मिळविलेला ताबा यामुळेच त उपवासातून सुखरूप बाहेर पडले. त्यांच्या रक्तात लवणीत जीं द्रव्ये सापडलीं त्यावरून uremia हा विषारी दोष त्यांच्यान कायम राहिला होता आणि दुसऱ्या एखाद्या माणसाच्या अंगात ती विषे उत्पन्न झाली असती तर त्याचें प्राणोत्क्रमण झाले असतें. यात गूढ असें काहींच नाही. इल्लींचें युगच असे आहे की, प्रत्येकजण भूक, तहान इत्यादि शरिराच्या व्यापारावर मनाचा बराच ताबा ठेवण्यास शिकला आहे. गांधींनी सतत संवयीने आणि प्रयत्नाने हा ताबा जास्त प्रमाणात मिळविला आहे एवढेच. असा एकंदर त्यांच्या मुलाखतीचा निष्कर्ष होता. शिवाय गांधींचा हा उपवास आपल्यावर झालेल्या अन्यायाबद्दल नापसंति आणि आत्मशुद्धि याकारिता केलेला होता. पाश्चिमात्य कल्पना व पौराण्य कल्पना यात फार अन्तर आहे असहि ते म्हणाले. गांधींच्याजवळ असलेल्या डॉक्टरांना म्हणे बाहेरून अनेक डॉक्टर, वैद्य, वैदू वगैरे लोकाकडून गांधींना कसे उपचार करावे याबद्दल सूचनांचा मारा चालू होता. मद्रासच्या बाजूकडून तर एकानें गांधींना लावण्यासाठी विभूति (राख) पाठविली होती. या उदाहरणावरून गांधींचे प्राण या

नाशिकचीं द्राक्षे

उपवासांत वाचावे याबद्दल प्रत्येकाला कशी कळकळ वाटत होती हे स्पष्ट होतें.

*

*

*

वै. सावरकरांचें 'हिंदुपदपादशाही' हें इंग्रजी पुस्तक डॉ. खाडिलकरांच्या टेबलावर पाहिलें म्हणून सहज कुतूहलानें तें वाचावयास घेतलें. या पुस्तकाची ही दुसरी आवृत्ति आहे आणि हें पुस्तक प्रथम शिरगाव येथें १९२५ सालीं सावरकरांनीं लिहिलेलें आहे. 'हिंदुपदपादशाही' सारखा विषय आणि सावरकरासारखे लेखक, त्यामुळे त्यांनीं आपली सगळी प्रतिभा या पुस्तकांत ओतली असेल, त्याचें म्हणणें काय आहे हें स्पष्टपणें समजून घेणें जरूर आहे, या भावनेनें मी पुस्तक वाचावयास घेतलें. अर्थात् अजून माझें वाचन चालूच आहे. तेव्हा संबंध पुस्तकाबद्दल आजच काहीं मत बनविणें योग्य नाहीं. पण आज वाचलेल्या पहिल्या ९ प्रकरणावरून मनात थोडे विचार येत आहेत ते आजच टिपून ठेवणें योग्य वाटतें. सावरकरांनीं ब्रह्मद्रस्वामींचा उल्लेख मोठ्या गौरवानें केला आहे. सावरकर म्हणतात. 'He (ब्रह्मद्रस्वामी) was undoubtedly moved by great and noble patriotic emotion and principles and never failed to bring, out of confusion of details, the spiritual and moral aspect and hold the ideal of Swadharma and Swarjya before the eyes of his people. The swami had practised severe austerities in his life and developed wonderful yogic powers, as of going into Samadhi trance for a full month every year and living buried underground during that period,' ' (ब्रह्मद्रस्वामींच्या हृदयात स्वदेशप्रेमाचें तत्त्व व त्यांच्या महत्तम व उदात्त भावना यांनीं खळबळ उडत असे हें निःसंशय. तपशिलाच्या घोटाळ्यातूनहि आध्यात्मिक व नैतिक बाजू पुढें आणल्याशिवाय व लोकांच्या दृष्टीपुढें स्वधर्म व स्वराज्य याचा आदर्श ठेवल्याशिवाय ते राहिले नाहींत. स्वामीजींनीं जीवनांत कडक तपश्चर्या केली होती. आणि बौगिक सामर्थ्य त्यांनीं एवढें संपादन केलें होतें कीं, प्रत्येक वर्षातून एक

महिना ते स्वतःला जमिनीखाली पुरून घेऊन समाधी लावीत.) याशिवाय अनेक ठिकाणी त्याचा आदरपूर्वक उल्लेख करून सावरकरांनी भीममर्त्याप्रमाणे ब्रह्मोद्वस्वामी हे स्वराज्यसंस्थापनेसाठी महाराष्ट्राला स्फूर्ति देणारे एक दिव्य पुरुष होते असे दाखविले आहे. वरील उतान्यातील महिनाभर जमिनीत गाडून घेण्याच्या कार्यक्रमावर आधुनिक व्यक्तींचा विश्वास बसणे कठीण आहे. पण ते सोडून दिले तरी ब्रह्मोद्वस्वामी खरोखरीच एवढा थोर पुरुष होता किंवा काय असा संशय वाटतो. श्री. पारसनीस यानीहि या स्वामीस फार धन्यवाद दिले आहेत. पण इतिहासाचार्य राजवाड्यांनी मात्र आपल्या ऐतिहासिक प्रस्तावनेत या विषयाला बरीच पाने दिली असून ऐतिहासिक पुराव्याच्या आधारे ब्रह्मोद्वस्वामी हा एक साधा, स्वार्थी, अदूर-दृष्टि, हलक्या मनाचा मनुष्य होता असे प्रतिपादल्याचे मला स्मरते. त्यांनी अनेक प्रसंग आणि पत्रे याचा उल्लेख करून शेवटी रामदास आणि ब्रह्मोद्वस्वामी यांची तुलना केली आहे आणि १, २, ३, असे मुद्दे काढून २०।२५ मुद्यांत दोघातील अन्तर स्पष्ट केले आहे. अर्थात् ब्रह्मोद्वस्वामींचे शाहू, बाजीराव, आंग्रे या सर्वांवर वजन होते हे खरे. पण राजकारणात ते त्याला फारसे मानीत होते असे दिसत नाही. आंग्रे तर त्यांना पुढे विचारीनासाच झाला. ब्रह्मोद्वस्वामींचे आपल्या खाजगी गोष्टीकरिता आणि स्वार्थाकरिता उलट सर्वाना त्रासच दिलेला राजवाड्यांनी वर्णिला आहे. तो सावकारीहि करीत असे आणि खुद्द बाजीरावालाहि तो त्या बाबतीत त्रास देत असे. एकाच व्यक्तीबद्दल दोन अगदी भिन्न मते वाचल्यामुळे अर्थात् सामान्य वाचकाला मोठाच प्रश्न पडतो. पण एकंदरीत राजवाड्यांचे ऐतिहासिक आधारासह दिलेले मत जास्त सयुक्तिक वाटते. नाही तरी, रामदासाहता किंवा त्यांच्या काही अंशानेहि महाराष्ट्रात ब्रह्मोद्वस्वामींचा बोलबाला नाही ही एक दुसरी गोष्ट आहेच.

सावरकरांची या पुस्तकातील भाषा जोरदार आणि प्रतिभायुक्त आहे. महाराष्ट्राबाहेरील लोकांकरिता मुद्दाम त्यांनी हे पुस्तक इंग्रजीत लिहिले आहे. सगळे पुस्तक वाचल्यावरच त्याबद्दल पूर्ण लिहावे हे चांगले.

मध्यंतरी गांधींच्या उपवासाच्या गंभीर बातम्या येऊं लागल्यामळे आमचा वैद्यकीय वर्ग बंद होता आज पुन्हा तो सुरू झाला. पूर्वीची सर्व मंडळी येत आहेत. डॉ. भास्कर पटेल मोठे उत्साही गृहस्थ आहेत ते मोठे कडक राष्ट्रीय वृत्तीचे आहेत. प्रत्येक प्रश्नाकडे राष्ट्रीय दृष्टीने पाहिले पाहिजे असा त्याचा आग्रह असतो. इंग्रजीवर त्याचे उत्तम प्रभुत्व आहे त्यामुळे आपल्या मनातील विषय त्यांना चांगल्या रीतीने मांडता येतो. त्याची मातृभाषा गुजराथी. मराठी त्यांना समजते. ज्ञागलें बोलता येत नाही. एखादे वेळीं बोलण्याचा प्रयत्न करतात त्या वेळीं ते स्वतःहि हसतात आणि दुसऱ्यांनाहि हसवतात ते गुजराथमधील खेडा जिल्ह्यातील रहिवासी आहेत. मुंबईत इंदर, एम्.बी.बी.एस्. झाल्यावर जर्मनीला गेले व तेथें बरीच वर्षे राहून M. D. होऊन आले १९३०-३२ सालच्या चळवळींत ते होतेच. ते धुळ्याच्या तुरुंगांतून त्यावेळीं सुटले त्यावेळीं त्यांचे स्वागत करण्याकरिता गेलेल्या मंडळींत मीहि होतो. त्यावेळींच मी त्यांना प्रथम पाहिलें होतें त्यानंतर येथेंच पाहिले पूर्वीहि अनेक राष्ट्रीय कार्यक्रमाशी ते संलग्न असत, असे त्यांच्या बोलण्यावरून वाटतें. गांधींच्या बरोबर खादी कार्यांत अगदी प्रथमपासून असणारे श्री लक्ष्मीकांत (अहमदाबाद) यांना भास्करभाई गुरुप्रमाणें पूज्य मानतात आणि त्यांना दादा म्हणतात त्याची वृत्ति मोठी धाडशी आहे आणि ते काहीसें अधीर मनाचे आहेत. चेहरा उभा, भव्य आहे आणि नाक चागलें मोठें आणि सरळ आहे, त्याचा पूर्ण पोशाख म्हणजे पाढऱ्या खादीची सुरदार, पाढरा गळ्याजवळ बटन असलेला पण आंखूड कोट आणि पाढरी खादीची टोपी. पण हा झाला पूर्ण पोशाख. त्यांचा इतर वेळचा पोशाख म्हणजे रेशमी विजार आणि रेशमी शर्ट. त्यांना रेशमी कपडे वापरण्याची मोठी आवड दिसते आणि त्याचे परबी वापरावयाचे कपडे सर्व रेशमीच आहेत. नेहमी रेशमी कपडे वापरण्याचीच त्यांची कित्येक वर्षांची संवय आहे. म्हणून त्यावरून श्री. बाळुभाई मेहतांच्या 'वैभवशक्ती हिंदुस्थान' या पुस्तकातील एका वर्णनाची मला आठवण झाली. तें पुस्तक

मी नुकतेंच वाचलें. त्यात वस्त्र-विद्या या प्रकरणात बालुभाईंनी 'Saunder's Economic Condition of Ancient India' (सॉण्डरच्या ' प्राचीन भारतवर्षातील आर्थिक परिस्थिति या पुस्तकाधारें खालील माहिती लिहिली आहे:-

रामायणकालीं राष्ट्र इतकें संपन्न होतें कीं, रेशमी वस्त्रें वापरण्याची फॅशन किंवा रूढी पडलेली दिसून येते. सीतेनें नवोढा या नात्यानें जेव्हा दशरथाच्या राजवाड्यात प्रवेश केला तेव्हा रेशमी वस्त्रच परिधान केलें आणि दशरथाच्या राण्यानीं रेशमी वस्त्रातच तिचें स्वागत केलें. तसेंच भरत हा जेव्हा रामास भेटावयास गेला तेव्हा त्याचा पोशाखहि रेशमीच होता. रावण निजताना सुद्धा रेशमी कपडे घालून निजत असे. सीता दंड-कारण्यात जेव्हा विरहदुःखानें विव्दळत बसली होती तेव्हा तिच्या अंगावर रेशमीच लुगडे होतें.

ही झाली राजघराण्यातील स्त्रीपुरुषाची गोष्ट ! सामान्य लोकांचा पोशाख रेशमी नसेल अशी या ठिकाणीं शंका येणें साहजिक आहे. परंतु साधारण दासीचें लुगडें सुद्धा रेशमीच होतें असें रामायणाच्या अयोध्या-कांडातील वर्णनावरून स्पष्ट होतें !

रामायणकालातील ही प्रथा भास्करभाईंनीं अजून चालविलेली दिसते.

*

*

*

डॉ. भास्कर पटेल हे नेहमीं दुसऱ्याला मदत करायला तत्पर असतात. त्यामुळे कोणाचाहि काहीं प्रश्न पडल्यास ते त्याच्याकडे जातात. आजारी माणसाची शुश्रूषा ते विशेष काळजीनें करतात आणि त्याच्या सूचना कोणी पाळल्या नाहीत तर तें त्यांना आवडत नाही. त्यांच्याबरोबर संभाषण करणें मोठें मनोरंजक असतें. कोटूनहि त्यांच्या हंसण्याचा आवाज सहज ओळखूं येतो. त्यांना सुखांत बसणे आणि पहूडणें आवडतें. त्यांच्या खोलींत आरामखुर्ची आणि मऊमऊ गाद्या आणि उशा या साधनाचा भरपूर उपयोग केला आहे. मुंबईला त्यांच्या घरीहि असेंच आहे असें ते सांगतात. ४-६ वर्षांपूर्वी ते इंग्लंडला गेले व तेथून M.B.O.P. आणि T.D.D. या दोन

नाशिकचीं द्राक्षें

पदव्या घेऊन आले. ते सध्या जे. जे. हॉस्पिटलमध्ये क्षयविभागाचे प्रमुख आहेत.

त्यांनी Dhulia tea (धुलिया टी) नावाचा एक नवीन वाक्प्रचार येथें रूढ केला आहे. ते ३२ सालीं धुळ्याला तुरंगात होते. तेव्हा त्यांना ' क ' वर्ग देण्यात आला होता. त्या वेळीं त्यांना चहा कोठून मिळणार ! म्हणून ते सकाळीं उठल्यावर चागलें मोठें भांडें भरून पाणी पीत असत. चहाची जागा तेथें पाण्यानें घेतली होती. त्यावरून नुसतें पाणी पिणें याला ते विनोदानें Dhulia tea म्हणतात. त्यांनीं येथें ' क्षय ' आणि ' अन्न ' या दोन विषयावर सर्वा-करिता काही व्याख्याने दिलीं. सगळ्या जेलमध्ये विटॅमिन आणि ' कॅल्सी ' हे शब्द त्यांच्याचमुळें रूढ झाले आहेत. खाण्यापिण्याच्या प्रत्येक पदार्थातील द्रव्यें त्यांना तोंडपाठ आहेत आणि तींही आकडेवार. त्यामुळें कोणताहि पदार्थ घेतला कीं, त्यात किती प्रमाणात प्रोटीन आहे, चरबी किती आहे, साखर किती आहे, त्या सर्वांची उष्णता उत्पन्न करण्याची शक्ति किती आहे (Calorie value) हें ते झटकन सांगतात. डॉक्टरांच्यात सुद्धा सद्दसा कोणाच्याच इतकें सगळें लक्षात राहत नसतें. त्यांना तुम्ही कोणत्या पुस्तकाचा अभ्यास सुद्धा केला असें विचारलें, तर ते म्हणतात निराळीं पुस्तकें कशाला हवीं ! मोठ्या Text books मधून, त्याची जेथें जेथें माहिती विषयानुरोधानें येतें तेथें तेथें ती लक्षात ठेवावयाची. मला तशी संवयच झाली आहे आणि इतरांच्या सुद्धा ती माहिती लक्षात कां राहूं नये काहीं, कळत नाही ! ते म्हणतात त्याप्रमाणें प्रत्येक डॉक्टर आणि वैद्यानें खाद्य आणि पेय पदार्थातील द्रव्याची चागली माहिती करून घेऊन तिचा रोग्याच्या बाबतीत उपयोग करून घेतला पाहिजे. निरनिराळ्या रोगात शरिरातील इंद्रियांत काय फरक होतो (pathology) हें डॉक्टरांना माहित असतें. त्यामुळें त्या रोग्याला पथ्य सांगावयाचें तें ठरवितांना त्या रोग्यानें कोणते पदार्थ खावे हें नुसतें न सांगता ते प्रत्येकीं किती प्रमाणांत आणि कशा स्वरूपांत खावे हेंहि सांगितलें पाहिजे आणि तें सांगावयाचें म्हणजे प्रत्येक पदार्थांत निरनिगळे द्रव्यगुण किती प्रमाणांत वास करतात आणि त्यांची उष्णता उत्पन्न कर-

प्याची शक्ति किती हेंहि माहित असावयाम पाहिजे आणि तेंहि तोंडपाठ. नाही तर पुस्तकें पाहून सागावयाचें म्हणजे तें काम वेळेवर होत नाहीं. हें त्यांचें म्हणणें अक्षरशः खरें आहे

*

*

*

आमचें आकाशनिरीक्षण चालूच आहे. अजून सगळीं तारामंडळें निश्चित ठरलीं गेलीं नाहींत. पण उमाशंकर म्हणतात, ' येथून जाण्यापूर्वी एकहि महत्त्वाचा तारा अगर तारामंडळ आपण निश्चित केल्याशिवाय राहणार नाहीं. An Outline of Modern Knowledge (अर्वाचीन ज्ञानाची दिशा) या पुस्तकात Astronomy (खगोलशास्त्र) या विषयावर एक विभाग लिहिलेला आहे, सुमारे ४५ पानांच्या बारीक टाईपाच्या या मजकुरात तपशीलवार हकीगत नाहीं. फक्त तात्त्विक माहिती आहे. ताऱ्याचे आकार, अंतर, त्याचें स्वरूप इत्यादि कसे ठरवतात यासंबंधी विवेचन आहे. इतरहि फार सुंदर आणि महत्त्वाची माहिती आहे. ती मधून मधून वाचतों. लेखाच्या शेवटीं खगोलशास्त्रावरील काहीं पुस्तकांची पर्यासह नावें दिली आहेत. त्यापैकी काहीं पुस्तकें मिळूंककतात किंवा काय पाहावयास पाहिजे.

ॐ

८-३-४३

कालचा दिवस पुन्हा सुटीचा होता. म्हणून काल नित्याचें ठरलेलें वाचन आणि लेखन काहींहि केलें नाहीं. आजच्या दिवसाचा पुष्कळसा भाग खोलीबाहेरच काढला. अर्थात् दुसऱ्या कोणाला त्रास होऊं नये याची काळजी घेतली. सकाळीं आपटे गुरुजींच्या कडे गेलों होतों. तेथें प्रो. धारपुरे बसलेच होते. गप्पा चालल्या होत्या. गप्पा मारता मारता मनुष्य-स्वभावाबद्दल सर्वसामान्यतः विषय निघाला. प्रत्येकजण आपापले अनुभव सागत होता. आपटे गुरुजींनीं एक गोष्ट सांगितली. ते म्हणाले, "एक मनुष्य होता. त्यानें असें वाचलें होतें कीं, प्रत्येकाला त्याचीं स्वतंत्र मते असतात आणि त्याप्रमाणें त्याला वागूं द्यावें. पुढें त्याचें लग्न झालें तेव्हां त्यानें

माशिकचीं ब्राह्मे

ठराविलें कीं, आपल्या पत्नीला जीं वस्त्रें लागतील, तीं तिचीं तिने निवडावीं, आपण त्यात हात घातूं नये म्हणून त्यानें असा क्रम ठेविला कीं, नेहमी पत्नीच्या हातात पैसे द्यावयाचे आणि तिला, तुला लागतील तसलीं पातळें आण म्हणून सागावयाचें. आपली आवड निवड तिच्यावर आपण लादत नाहीं, उलट आपण तिला तिच्या मताप्रमाणे वागण्याचे स्वातंत्र्य देतो यातच तो खूष होता. अशा रीतीनें दहा वर्षे निघून गेलीं. एके दिवशीं त्याची बायको त्याच्यावर रागावली. त्यानें विचारले, ‘मी तुला सगळ्या गोष्टींत मतस्वातंत्र्य देतो आणि तरीहि तुम्ही तक्रार आहे हें कने ?’ ती म्हणाली, ‘तसले स्वातंत्र्य घेऊन करायचे काय मला ? कधीं तुम्ही माझ्याबरोबर येऊन हे पातळ घे, ते बरें नाहीं दिसत, तुला हें पातळ बरे दिसेल, मला तसला रंग आवडत नाहीं, असे कधीं होईलें केले आहे ? मी आपलें कसलेंहि पातळ आणले तरी तुम्ही बरेंहि म्हणत नाहीं आणि वाईटहि म्हणत नाहीं ! माझ्याबद्दल काहीतरी आस्था दाखविली आहे का तुम्ही ?’ पत्नीचें हे उत्तर ऐकल्यावर तो मनुष्य सर्द झाला. त्याचे डोळे उघडले. दुसऱ्याला स्वातंत्र्य द्यावयाचें याचा खरा अर्थ काय तो त्याच्या व्यानात आला आणि मनुष्याचे विशेषतः स्त्रियाचें मानस-शास्त्र ही एक महत्त्वाची गुंतागुंतीची बाब आहे हें त्याला पटलें. कित्येकवेळा मनुष्याला पूर्ण स्वातंत्र्य नको असतें, प्रेमाच्या माणसावर अवलंबून राहण्यातच त्याला सुख वाटत असतें. हा एक विरोधाभास—वदंतोव्याघात—वाटतो खरा. पण मानवी मनाची गुंतागुंत यातच आहे आणि त्याच्या सुखाचें आणि परस्पराकर्षणाचें रहस्यहि त्यातच आहे.”

त्यानंतर आम्ही निरनिराळ्या विषयावर बोललों आणि मग पागलों.

*

*

*

इज्जत वस्तूतः प्रवासकृतात अनेक मनोरंजक गोष्टी आढळतात. उदाहरणार्थ कैरो शहराचें त्यानें असें वर्णन केलें आहे—असें म्हणतात कीं, कैरो शहरात १२००० पाणीवाले आहेत, ते उंटावरून पाणी आणतात, माढवें आणि खेंचें भाळ्यानें देणारे ३०००० लोक आहेत आणि सुलतान आणि त्याची प्रजा यांच्या ३६ हजार बोटी आहेत. त्या बोटींचा उपयोग

व्यापाराकरिता करतात. तेथील एक इस्पितळ इतकें मोठें असल्याचें इबन बतूत लिहितो. कीं, ' त्या इस्पितळात (Mandan) उपचाराचीं साधनें आणि औषधें अपरिमित आहेत आणि तेथील दररोजचें उत्पन्न १००० दिनार आहे. '

सीरिया आणि ईजिप्त यांच्या सरहद्दीवरील एका ठिकाणाचीं मौज त्याने दिली आहे. तेथें (Qatya) रात्र पडूं लागताच तेथील वाळू (तेथें सगळीं-कडे वाळवटेंच आहेत) साफ कणण्यात येते. वाळूवरील सर्व खुण नाहींशा करण्यात येतात सकाळीं तेथील अधिकारी (Governor,) तेथे येतो आणि वाळू तशीच साफ आहे किंवा नाहीं पाहतो. जर त्यावर काही खुणा अगर पावलें उमटलेलीं त्याला दिसलीं तर तो आपल्या अरब नोकराना त्या खुणा ज्यानीं केल्या असतील त्यांना शोधून आणावयास सागतो आणि मग ते त्यांच्या शोधात इतस्ततः जातात आणि त्यांना पकडून आणतात. त्यांना तो अधिकारी मग, त्याला योग्य वाटेल ती शिक्षा करतो.

ट्रिपोली (Atrabulus) येथील अधिकारी सिंदामूर याची एक गोष्ट बतूतनें सांगितली आहे. तो फार न्यायी असे आणि गुन्हा करणारास कडक शासन करी. एकदा एका बाईनें त्याच्याकडे तक्रार केली कीं, त्याच्या तैनातींतील एका अमलदाराने ती विकत असलेलें दूध जबरदस्तीनें घेऊन तें पिऊन टाकलें. तिच्याजवळ पुरावा काहींच नव्हता, पण सिंदामूरनें त्या मनुष्याला बोलावणें पाठविलें. तो आल्यावर त्याचे दोन तुकडे करण्यात आले आणि त्याच्या पोटातून दूध बाहेर पडले.

मक्केमधील लोक किती प्रामाणिक असत याचे त्याने एक उदाहरण दिलें आहे. मक्केतील बाजारात गरीब, पोरकी मुले दोन टोपल्या घेऊन बसतात. एखादा मनुष्य बाजारात गेला म्हणजे तो धान्य, भाजी, मांस वगैरे विकत घेतो आणि त्या मुलपैकीं एखाद्याला तें घरीं नेण्याचें काम देतो. मुलगा धान्य एका टोपलीत आणि मांस व भाजी दुसऱ्या टोपलीत घालतो व तें सर्व सामान त्या मनुष्याच्या घरीं घेऊन जातो. तोंपर्यंत तो मनुष्य दुसरीकडे आपल्या कामाला निघून जातो व मग सावकाश घरीं परततो. पण त्या मुलांनीं सामान पळविल्याचें एकहि उदाहरण नाहीं,

नाशिकचीं प्राज्ञें

अशाच आणखी कितीतरी गमती गमती पुस्तक वाचतांना दररोज आढळतात. निरनिराळ्या प्रवासवृत्तातील अशा मनोरंजक गोष्टी एकत्र केल्या पाहिजेत.

९-३-४३

आज येथून ५१६ लोक हिंडलग्याला नेणार असल्याचें कळलें. उद्या त्याना येथून नेण्यात येणार आहे. त्या मंडळींत श्री. गोविंदराव देशपांडे आणि माधवराव जानोरकर हीं आमच्या बॅराकमधील दोन मंडळी आहेत. गोविंदराव हे महाराष्ट्राला चांगलेच परिचित आहेत. महाराष्ट्रातील एक प्रमुख वक्ते आणि कार्यकर्ते म्हणून ते प्रसिद्ध आहेत. सध्या ते प्रातिक कॉ. कमिटीचे चिटणीसहि होते. गेल्या १०।१२ वर्षांत त्यांचीं ४।५ वर्षें तुरुंगातच गेलीं आहेत. या खेपेला त्याना पकडलें त्यावेळीं ते नुकतेच कोठें २ महिने बाहेर होते. त्यापूर्वी त्यांनीं २० महिने येथेंच तुरुंगात काढले होते. ते दोन महिने बाहेर होते त्यापैकी त्याचे बहुतेक दिवस महाराष्ट्रात दौरा काढण्यातच गेले. आयुष्यातील वर्षानुवर्षे तुरुंगात गेलीं तरीहि त्यागी मंडळी आपल्या जबाबदारीची धुरा आनंदानें वाहतात. तेव्हा त्याना धन्यवाद दिल्याशिवाय राहवत नाहीं. येथें ते दररोज पहाटे लवकर उठतात. खोली स्वच्छ करतात आणि शौचमुखमार्जन करून थंड पाण्यानें स्नान करतात. त्यानंतर डॉ. खाडिलकर, डॉ. भास्कर पटेल, श्री. नारायणराव चौधरी, व वि. वि. पवार (नाशिक) इत्यादि मित्राबरोबर ते नियमानें फिरण्याचा व्यायाम घेतात. कधीं कधीं आपटे गुरुजी आणि प्रो. धारपुरेहि त्यांच्याबरोबर असतात. पण त्याचें फिरणें म्हणजे काही तोंड मिटून चाललेलें नसतें. चांगल्या गप्पा चालूं असतात आणि त्या लाबूनहि ऐकूं येतात. त्यांच्या खोलींत नेहमीं राजकारणावर चर्चा चाललेली असते आणि गुजराथ, ठाणें, मुंबई वगैरे ठिकाणचे सर्व बुराक्रीमधील लोक त्यांच्याकडे नेहमीं येतात. त्याची खोली म्हणजे सार्वजनिक जागाच आहे असें म्हणावयास

हरकत नाही. दुपारी वर्तमानपत्रे आली की, त्याच्या खोलीत काही मंडळी जमतात आणि गोविंदराव वाचून दाखवितात आणि इतर मंडळी ऐकतात. हा दररोजचा कार्यक्रम चालू आहे. पण उद्यापासून त्याला खंड पडणार ! ते उद्या जाणार म्हणून मंडळी त्यांना भेटण्यास सारखी येत आहेत.

दुसरे म्हणजे आमचे **माधवराव जानोरकर !** माधवराव म्हणजे मूर्ति-मंत उत्साह आहेत. ते नेहमी काही तरी कामात गुंतलेले असण्याचेच. कोणालाहि काही गरज लागली की, त्याने माधवरावाना जाऊन सागावे, की त्यांनी ते केलेच ! त्याच्या चेहऱ्यावरून त्याची चाळिशी उलटली आहे ! असे वाटत देखील नाही. ते नेहमी हंसतमुख असतात. त्यांना कपडे व्यवस्थित वापरणे फार आवडते असे दिसते. ते काही वेळां सूटबूटही घालतात. मध्यंतरी काही दिवस ते आमचीं पत्रे ऑफिसमधून आणणे, नेणे, कुणाची काही कामे वगैरे असलीं तर तीं करणे असे करित असत. त्यावेळीं Letter, work, Suggestion (पत्र, काम, सूचना) असे प्रत्येक खोलीसमोरून म्हणत ते गेले की, आम्ही खोलीबाहेर येऊन त्यांना कामे सागत होतो. त्यांनी आपल्या खोलीजवळ एक फलक लावला होता. त्यावर ते सर्वांना कळावा असा काही मजकूर असल्यास तो कागदावर लिहून चिकटवीत. त्याचा आम्हाला फार उपयोग होत असे.

हे दोघेहि उद्या जाणार असल्याने अर्थात्च आम्हा सर्वांना फार वाईट वाटत आहे. तुरंगातील जीवन हें असे आहे. मृत्युलोकातील जीवनातील माठी भेटी ' यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयाता महोदधौ ' या वचनाने सुचविल्या जातात. तुरंग हें एक निराळें जग आहे आणि वरील योगायोगाचा अनुभव येथे जास्त पडतो. कोणाचीहि शाश्वति नाही. कुणाला केव्हा, कुठे नेतील याचा काही नेम नाही. आणि आम्ही तुरंगात तरी किती दिवस राहणार याचाहि काही निश्चित अंदाज नाही. मधून मधून काही नवीन लोक येतात आणि येथून काही दुसऱ्या तुरंगात जातात अगर शिक्षा होऊन आले असले तर मुदत संपल्यावर बाहेर सुटून जातात.

*

*

*

*

नाशिकचीं द्राक्षें

आज डॉ. बी. सी. रॉय यांच्या महात्मा गांधींच्या उपवासाबद्दल झालेल्या एका भाषणाचा साक्षात् वर्तमानपत्रात आला आहे. त्यात काही महत्त्वाचीं वाक्ये आहेत तीं अशीं:—I do not know why providence has saved me on this occassion, possibly it is because he has some more mission for me to fulfill, (या प्रसंगी परमेश्वराने मला जीवदान का द्यावे हे मला कळत नाही. कदाचित् माझ्याकडून त्याला आणखी एखादे सुकर्म घडवून आणावयाचे असेल,) असें महात्माजी डॉ. बी. सी. रॉय यांच्याजवळ बोलल्याचे डॉ. रॉय यांनी या व्याख्यानात सांगितले डॉ. रॉय यांचीं आणखी काहीं वाक्यें अशीं आहेत:—

'Mahatmaji started his fast with prayers and he ended his fast with prayers and throughout the period he had kept himself in tune with Infinity. Day in and day out while he was being nursed by doctors and nurses he was always in a state of communion with Higher Power.'

(महात्माजींनी उपवासाची सुरवात व समाप्ति प्रार्थनेनेच केली. आणि सर्व उपवासाचे काळात ते ब्रह्माशीं एकरूप अवस्थेत होते. दिवसा व रात्री डॉक्टर व नर्स यांनी त्यांची शुश्रूषा चालविली असताना उच्च-शक्तीशीं ते एकरूप असत.)

डॉ. रॉय यांच्यासारख्या आधुनिक शास्त्रीय ज्ञानात मुरलेल्या बुद्धिवान् गृहस्थानें हे उद्गार काढले आहेत हे लक्षात घेण्यासारखें आहे. गांधी-च्याविषयी त्यांच्या मनात जी भक्ति आहे त्या भक्तीमुळे अगर लोकानां भूष करणाकारिता काही त्यांनीं हे उद्गार काढलेले नाहीत. वरचे शब्द त्यांनीं अगदीं मनापासून बुद्धियुक्त श्रद्धेनें काढले आहेत याविषयी शंका बाटत नाही. पण मला मात्र Communion with Higher power आणि in tune with Infinity (ब्रह्माशीं, उच्च शक्तीशीं एकरूप होते.) हीं विधानें तितकींशीं पटत नाहीत. गांधी हे थोर पुरुष आहेत. त्यांची तपश्चर्या दिव्य आणि पवित्रतम् आहे. त्याचा आत्मा शुद्ध आणि उन्नत आहे, या सर्व गोष्टी मला पटतात. पण त्याचा उच्चतर शक्तीशीं संयोग होत होता हें विधान मात्र मानण्यास

मन लवकर तयार होत नाही. ईश्वराच्या अस्तित्वाबद्दल साशंकता हें त्याचें कदाचित् कारण असूं शकेल किंवा परमेश्वर म्हणून कोणी आहे, तशी एक चिच्छक्ति चराचरात भरून राहिली आहे असें श्रद्धापूर्वक मानलें तरी त्याच्याशी मानवी प्राण्याचा-त्याच्या आत्म्याचाहि-संयोग काहीं काळ त्याच्या आयुष्यातच होऊं शकतो हे मानणें जरा कठिणच वाटतें. हा केवळ भावनेचा प्रश्न आहे. बुद्धिवादानें हा प्रश्न सुटण्यासारखा दिसत नाही. व्यक्ति कितीहि थोर असली तरी तिच्या ठायीं अतिमानुष शक्तीचा वास असेल असें मला वाटत नाही. अनेक श्रद्धावान् भक्तांन्वी समाधि लागते, त्यांना परमेश्वराचें साक्षात् दर्शन होतें, किंवा त्याच्या अस्तित्वाचा त्यांना साक्षात्कार होतो असें म्हणतात, पण मला ते काहीं चागलेंसें पटत नाही. चागलेसें म्हणण्याचें कारण असें की, एकीकडे विश्वास ठेवण्यास मन तयार होत नाही, तर दुसरीकडे या चमत्कृतिपूर्ण विश्वात काय काय गूढ चमत्कार भरले आहेत त्यांचे पूर्ण ज्ञान मनुष्यास झालें नसल्यानें अमुक एक गोष्ट खोटीच आहे असें आप्रधानें म्हणण्याचा अहंकार दाखविणें इष्ट वाटत नाही. मात्र मलत्याच गोष्टीवर विश्वास ठेवायला लावण्याची गार्भीची पद्धति नाही. आपल्या अंगीं काहीं गूढशक्ति वास करित आहे असें गांधी स्वतः खुद्द कधींच म्हणत नाहीत. उलट मनुष्याच्या अंगीं असलेली दुर्बलता आपल्याहि ठिकाणीं आहे याची जाणीव ते स्वतः ठेवीत असतात व दुसऱ्यांनाहि देतात. त्यामुळे डॉ. रॉयसारख्या प्रसिद्ध चिकित्सक विद्वानाचा अभिप्राय—त्यांनीं पूर्ण गाम्भीर्यानें केलेलें विधान—मनाची चलबिचल करते. त्याचें कोणीहि समाधान करूं शकत नाही. आणि मग शेवटीं मनाचे समाधान होण्याची शक्यता दिसेनाशी झाली म्हणजे अस्वस्थ चित्तानें दुसऱ्या कामांत लक्ष गुंतवावें लागतें. विश्वाचें हें गूढ मनुष्याला केव्हा उकलणार ! खुद्द गांधी आपल्या अंगीं काहीं दिव्य शक्ति आहेत असें मानीत नाहीत. पण त्याचा 'आतला आवाज', (Inner voice) हें काय प्रकरण आहे ? या आंतल्या 'आवाजाचें' स्पष्टीकरण मात्र शास्त्रीय चिकित्सेनें करता येण्याजोगें आहे. त्याच्या विरोधकांप्रमाणें त्या आवाजाचा उपहास करण्यात अर्थ नाही आणि त्याच्या काहीं अंध भक्तांप्रमाणें तें काहीं एक गूढ आहे,

नारिकर्ची प्राक्षे

गार्धीच्या अंगी असलेल्या काही गूढ शक्तींचा तो एक परिपाक आहे असे समजण्याचेहि काही कारण नाही. अंगकृत कार्याच्या सतत चिंतनाने शुद्ध, भावनायुक्त, त्यागी मनाला आपोआपच पुढील मार्ग स्वच्छ दिसतो, तशी दिव्य दृष्टि त्याला आलेली असते. तो त्याच्या मनाच्या तळमळीचा परिपाक असतो. योग्य तोच विचार त्याला संदेहकालीं स्फुरतो आणि त्याची कार्यकारणमीमांसा ही लौकिक व्यवहाराच्या नियमाप्रमाणे लावण्याचे काम सहज साधण्यासारखे नसल्याने त्या सहजस्फूर्त संदेशाला आपण गूढ समजतो. गूढ म्हणजे समजण्यास कठीण एवढेच नव्हे तर गूढ म्हणजे ज्या ठिकाणी मनुष्याहून उच्चतर शक्तीचा संबंध येतो ती अवस्था ! जगाच्या सुरुवातीपासून हा प्रश्न सुटलेला नाही आणि पुढे केव्हा सुटेल कोणास ठाऊक !

१०-३-४३

आज सकाळी श्री. गोविन्दराव देशपांडे, माधवराव जानोरकर, बटुक देसाई, अजित देसाई, रामप्रसाद काँट्रॅक्टर ही मंडळी हिडलंग्यास नेण्यात आली. सकाळपासून सगळ्या बराकीमधून गडबड चालू होती. गाठीभेटी-निरोप चालले होते. शेवटी सगळे जावयास निघाले तेव्हा बहुतेक सर्व मंडळी त्यांना पोंचवावयास वाडांच्या दाराजवळ आली होती. घरातील नातेवाईकच दूरदेशीं जात असावेत असे वाटण्यासारख्या सर्वोच्च भावना उच्चवळीत झाल्या होत्या. विशेषतः, जाणाऱ्या मंडळीचे विशेष ऋणानुबंधी मित्र तर ओल्या डोळ्यानेच त्यांना निरोप देत होते. पुन्हा केव्हा भेट होणार कोणास ठाऊक असे प्रत्येकास वाटत होते. शेवटी जड हृदयाने त्यांनी सर्वांचा निरोप घेतला व आम्हीहि तितक्याच जड अन्तःकरणाने खोल्याकडे परत फिरलो. एकाच पवित्र यात्रेचे प्रवासी आम्ही ! आमच्यात कार्येकतेमुळे केवढे परस्पर बंधन उत्पन्न होत आहे ?

आणखीहि काही लोक लवकरच दुसरीकडे पाठविले जातील असा काही-जणांचा अंदाज आहे. सगळे वातावरण अनिश्चिततेने भरले आहे. सारे

स्वप्नवत् वाटते. त्या भासमय वातावरणात आमचे दैनिक व्यवहार चालू आहेत. मी मात्र अगोदरच कोणत्याहि प्रसंगाला तयार राहायचे ठरविले असल्याने मला अधीरता अगर अज्ञातता वाटत नाही आणि अज्ञाततेचे कारण काय ?

*

*

*

माझ्या घरी धुळ्याला 'मराठी-बंगाली शिक्षक' हे पुस्तक होते. ते मी मागविले होते, ते आज मला मिळाले. ते पुस्तक १११९ साली छापले असून त्यावर माझ्या वडिलांच्या हस्ताक्षरात माझे संपूर्ण नाव व 'दाखल ता. २१-२-१९' लिहिली आहे. त्यावरून त्यांनी ते पुस्तक प्रासिद्ध झाल्याबरोबर ताबडतोब घेतलेले दिसते. मला ते पुस्तक फार आवडते. त्या पुस्तकावरून मी बंगाली चागले वाचावयास शिकलो होतो पण ते कित्येक वर्षांपूर्वी ! बंगाली वाचावयास येऊ लागल्यावर त्या पुस्तकात दिलेल्या पर्यावर मी कलकत्त्याला 'सीतार बनबास' व इतर काही पुस्तके मागविली. पण काही उत्तरहि आले नाही व पुस्तकेहि आली नाहीत. झाले ! मी पुढे काहीच प्रयत्न केला नाही आणि हळूहळू शिकलेले सर्व विसरून गेलो. पुढे नेहमी असे वाटत असे की, आपण पुन्हा बंगाली चागले शिकावे आणि बंगाली वाङ्मयातील रसाचा साक्षात् आस्वाद घ्यावा. पण अंशतः इतर कामांच्या गडबडीमुळे आणि पुष्कळसे आळसामुळे, उपेक्षेने प्रत्यक्ष केले मात्र काही नाही. आता येथे वेळ मिळेल असे वाटल्यामुळे पुस्तक इकडे मागविले आहे. पण सध्याच त्याचा अभ्यास करावयास सांपडेल किंवा नाही सांगता येत नाही. कारण तूत संकल्पित उद्योग अजून सांपावथाचे आहेत. आमचे नवल पाटिल बंगाली बरे वाचतात. येथे कोणाकडून तरी पुस्तके आणीत असतात. श्री. नटवरलाल याच्याकडे बंगाली पुस्तके बरीच आहेत म्हणतात. श्री. चांद्रेकर यांनाहि बंगाली चागले येते आणि ते येथे शिकवीतहि असत. आचार्य भिसे यांनाहि बंगाली चागले येते म्हणतात. आणखीहि काही लोकांना येत असेल.

*

*

*

दोन दिवसांपासून दाईम्समध्ये, सध्या आकाशात एक धूमकेतु दिसत

नाशिकचीं द्राक्षे

असल्याच्या बातम्या आल्यावरून तो पाहण्यासाठी आज रात्री आम्ही जमलों. सप्तर्षीपैकी चौथ्या ताऱ्यापासून पूर्वेला काही अंतरावर एक पुसटसा पाढरा डाग दिसत होता तोच हा नवीन धूमकेतु. याला शेंपुट नाही. डॉ. खाडिलकर म्हणाले की, १९११ साली किंवा त्याच सुमारास एक मोठा धूमकेतु आकाशात उगवला होता. आणि त्याचें शेंपुट भलें लाब होते. वाडेकरांनीहि आपल्याला तें आठवत असलेलें सांगितलें. सध्या दिसणारा हा धूमकेतु आणि सप्तर्षीपैकी तिसरा, चौथा आणि पाचवा तारा मिळून एक समांतरभुज चौकोन (parallelogram) होतो. धूमकेतु म्हणे पृथ्वीपासून दूर दूर जात आहे आणि तो त्यामुळें पुसट होत चालला आहे. हा धूमकेतु मुंबईत प्रथम निक्स जेम्स (Nix James) या कॅथेड्रलस्कूलच्या गृहस्थानी ता. २८ फेब्रुवारी रोजी पाहिला. ता. १ पासून डॉ. टेलर (विल्सन कॉलेज, मुंबई) हे दररोज रात्री तो पाहत आहेत. मुंबईला हा प्रथम दिसला तेव्हा तो ३ व्या व ४ व्या ताऱ्यामध्ये होता. तेव्हापासून तो दक्षिण-पूर्व (South-east) दिशेला दररोज ३ डिग्री या वेगानें जात आहे. तो जास्त पुसटहि झाला आहे. तो नुसत्या डोळ्यांनी दिसतो, पण लहानशा दुर्बिणीनें एका पुसट वर्तुळात एक तेजस्वी केंद्र असें त्याचें स्वरूप दिसतें. बहुतेक धूमकेतूना शेंपुट असतें. पण याला नाही. Reinmuth, Nenimin हे दोन धूमकेतू आकाशात दिसूं लागण्याचा संभव आहे. काही धूमकेतू मधून मधून आपणाला दिसत असतात. त्यापैकीच हे दोन आहेत. पण ते नुसत्या डोळ्यांनी दिसत नाहीत आणि सप्तर्षीपासून ते फार लांब असतात. म्हणून सध्या दिसणारा धूमकेतु अगदी नवा असावा असें म्हणतात ! हा काही आठवडे दिसेल असें म्हणतात.

बरील माहिती टाइम्सच्या ता. ९ च्या अंकांत प्रसिद्ध झाली आहे.

पुष्कळ दिवसांपासून उमाशंकर दीक्षित याच्या मनात आहे की, आपण एक लहानशी दुर्बीण येथें बनवावी आणि त्या दुर्बिणीतून तारे पहावे. तसा आमचा प्रयत्न चालला होता. डॉ. खाडिलकर याच्या डोळे तपासण्याच्या पेटीतून काचा घेऊन दुर्बिण तयार करावी अशी भी सूचना केली होती. पण आज धूमकेतु पाहिल्यावर दुर्बीण तयार करण्याची इच्छा

जास्त तीव्र झाली आणि मी, वाडेकर व दीक्षित, डॉ. खाडिलकर यांच्याकडे गेलीं व त्यांच्याशीं दुर्बिण करण्याबाबत चर्चा केली. पुष्टिपत्राच्या (Card board) दोन नळ्या करून त्यात दोन काचा बसवाव्या असा आमच्या परिषदेचा आज निर्णय झाला. उमाशंकर यांनीं एका पुस्तकावरून काचा कशा पाहिजेत आणि त्याचे अंतर काय असवें वगैरे माहिती शोधून काढली आहे. उद्या हा प्रयोग करावयाचा आहे माहून तो कसा काय सफल होतो तो !

११-३-४३

मुंबईचे एस्. व्ही. सोयनी हे मोठे उद्योगी गृहस्थ आहेत. ते प्रथम ठाण्याच्या तुरुंगात सेकंड क्लास डिटेन्यू होते. पण पुढें त्यांना फर्स्ट क्लास देऊन येथें पाठविण्यात आलें आहे. सध्या ते ' जगाचा चित्रमय इतिहास ' (World History in Graphs) तयार करित आहेत. गेल्या खेपेस म्हणजे वैयक्तिक सत्याग्रहाच्या वेळीं ते येथें होते त्यावेळीं त्यांनीं या उद्योगास सुरुवात केली. जगाचा सांस्कृतिक, औद्योगिक, राजकीय, वाशिक वगैरे सर्व प्रकारचा इतिहास नकाशे आणि आकृती यांच्या साहाय्याने रेखाटण्याचें काम त्यांनीं चालविलें आहे. एकंदर १०० नकाशे तयार करण्याचा त्यांचा हेतु आहे. ते जवळजवळ पूर्ण होत आले आहेत. त्यासाठीं त्यांना अर्थात् वाचनहि खूप करावें लागलें आहे. आपणाला उपयोगी पडणाऱ्या अशा पुस्तकांच्या ते शोधातच असतात. आज ते सहज माझ्याकडे आले असताना त्यांनीं Lin Yutang या चिनी लेखकाच्या My Country and my people (माझा देश आणि माझे लोक) या पुस्तकांतील काहीं गमती सांगितल्या. लेखक म्हणतो कीं, चीनमध्ये दर ८०० वर्षांनीं समान परिस्थिति उत्पन्न होते. मध्यंतरीच्या ८०० वर्षांत अनेक उलथापालथी होतात आणि पुन्हा कांहीं तरी महत्त्वाची क्रांतिकारक घटना होऊन तीच इतिहास नव्याने जुना मार्ग आक्रमूं लागतो. मी अजून तें पुस्तक

मासिकचीं प्राप्तिं

वाचलें नाहीं पण वाचणार आहे. वाचनाचें असें होतें कीं, पुस्तकें पुष्कळ असतात आणि आपला वेळ मात्र फार अपुरा असतो. 'शाळें पार अपार जीवित तुझें अत्यल्प रे मानवा' ही कव्युक्ति अगदी खरी आहे. येथें तुरुंगांत मुख्य करमणूक आणि उद्योग म्हणजे वाचनच. त्यामुळें बहुतेक सर्वांनीं आपल्या भाषेत काहीं ना काहीं पुस्तकें आणलीं आहेत. बहुतेक सगळ्या विषयातील लहानमोठ्या आणि नव्या जुन्या सुंदर पुस्तकांचा संग्रह येथें झाला आहे. तुरुंगाच्या ग्रंथालयात काहीं विशेष पुस्तकें नाहींत पण मधून एखादेंच ग्रंथरत्न तेथेंहि चमकतें. मी वाचीत असलेले, Travells by Ebn Battuta (इब्न बतूत याच्या सफरी) हें सुंदर पुस्तक तुरुंगाच्या ग्रंथालयातीलच आहे. पण त्या ग्रंथालयाचा फारसा काहीं उपयोग होत नाहीच. राजबंदींनीं आणलेलीं पुस्तकें मात्र फार उत्कृष्ट आहेत. निरानिराळ्या विषयांवरील सुंदर सुंदर पुस्तकें पाहिलीं म्हणजे जत्रेंत किंवा नानारंगी, नाना आकाराच्या, चमत्कृतिपूर्ण, आकर्षक खेळण्यांनीं भरलेल्या दुकानांत लहान मुलाची जी अवस्था होते तीच आमची होते. निदान माझी तरी होते. नवीन चागलें पुस्तक पाहिलें कीं, तें वाचावेंसें वाटतें. आभाशीपणानें पुस्तकें मागून आणावीं आणि मग त्यातील काहीं न वाचताच परत करावीं असें होतें. कारण दुसऱ्याचीं पुस्तकें आपल्या एकट्याकडेच ठेवणार तरी किती दिवस ? आणि सगळीं पुस्तकें एकदम थोडीच वाचता येणार ? नव्या पुस्तकाप्रमाणेंच ज्यांथीं नावें पूर्वी ऐकिलीं आहेत आणि जीं केव्हांतरी वाचण्याचा संकल्प पूर्वी केलेला असतो, तीं येथें पाहिलीं कीं, जो आनंद होतो तो अनुभवानेंच जाणण्यासारखा आहे ! चिरवांच्छित प्रवास करण्याची संधि मिळाली किंवा ज्याच्या भेटाची तीव्र इच्छा मनांत चिरकाल जागृत राहिली आहे, त्या इष्टजनाची भेट झाली म्हणजे जो आनंदोद्रेक होतो त्याशीच या आनंदाची तुलना करता येईल. प्रफुल्ल, हंसन्या, टवटवीत फुलांनीं भरलेल्या बागेंत प्रवेश करावा आणि त्या विविधरंगी, सुगंधी वातावरणानें रसिक मनाची चित्तवृत्ति भांबावून जावी अशासारखाच हा प्रकार आहे. फुलकुसुमित उद्यानांत शिरल्यावर हें फूल तोडूं किंवा त्या फुलाचा वास घेऊं, या पुष्पवाटि केंत जाळन तेथील मधुर सुगंधाची लयलूट करूं, कां त्या लताकुंजांतील

शीतल, आल्हाददायक प्रसन्न वातावरणाचा उपभोग घेऊं असें रसिकांस कोडे पडते. तशीच हुबेहुब अवस्था या विविध विषयावरील ग्रंथसुमनांच्या उद्यानात शिरल्यानें होते. मधुर भाषाशैलीनें वाचकांचें आकर्षण करणाऱ्या ग्रंथाप्रमाणेंच नवविचारांच्या परिमलानें वाचकांचें चित्त मोहून घेणाऱ्या ग्रंथाचीहि येथें काहीं वाण नाहीं. एखाद्या प्रचंड भव्योदात्त दुर्ग-तटाप्रमाणें गंभीर, भव्य विचारांनीं भरलेले भरगच्च ग्रंथ ज्याप्रमाणें आपलें अस्तित्व येथें दर्शवीत आहेत त्याचप्रमाणें कल्पनाचीं नागमोडी वळणें घेऊन उपमा-उत्प्रेक्षांच्या लाटा आपल्या अंगावर नाचवीत नाचवीत दोहों बाजूंन शान-रसाचे पाट पोशीत वाहणाऱ्या वाङ्मयगंगाहि काहीं कमी दृष्टोत्पत्तीस येत नाहींत. या वाङ्मयसरिताची सोबत करणारे काव्य-निर्भर आपल्या प्रासा-नुप्रासाच्या खळखळाटानें जीवन-रसिकयात्रेकरुंचें मन आपल्याकडे ओढून घेतात न घेतात तोंच आपल्या गंभीर निनादानें भावी संकटाची सूचना देऊन आपल्या परिस्थितीची जाणीव करून देणारे राजकीय ग्रंथकेसरीहि मधून मधून त्याला भानावर आणण्याचें कार्य करीत असतात.

पण या अफाट वाङ्मयसागरात नुसते हुंबणार तरी किती वेळ ! आम्हाला येथें मिळणारा वेळ भितीबाहेरील जगातील प्राण्यांरक्षा पुष्कळच जास्त प्रमाणात असला तरी जेथें मानवी आयुष्यच मर्यादित आहे तेथें हें कारावासांतील क्षणभंगुर जीवन किती मर्यादित असेल याची कल्पनाच केलेली बरी ! म्हणून प्रथमदर्शनीं विस्तृत उद्यानातील विविध फुलाचा बहर पाहून भावावलेला पाहुणाहि क्षणभरात आपली लोभी वृत्ति आवरून शांत चित्तानें आपली दृष्टि पुन्हां एकदा त्या पुष्पसंपत्तीवरून फिरवितो आणि आपणाला हवीं तीं फुलें चटछंट तोडून आपल्या पुष्पपात्रात घालतो, त्याप्रमाणेंच वाङ्मयरत्नांचा दिव्य ढीग समोर पसरला असतानाहि क्षुब्ध मनोवृत्तीस विचारपूर्वक संयमून आपणाला हवीं असतील तेवढींच हिरेमाणकें आपल्या शिशांत घालण्याचा विवेक प्रत्येकाला येथे सुचूं लागतो. येथें आलेलीं पुस्तकें वाचनीयच असतात, कारण प्रत्येक जण निवडक अशींच पुस्तके येथें आणतो, तथापि आपणाला कोणतीं पुस्तकें वाचावयाचीं आहेत हें ठरवून क्रमाक्रमानें एकदोन पुस्तकें आणून, तीं वाचून परत केल्यावरच दुसरी

नाशिकचीं द्राक्षें

पुस्तकें आणावयाचीं, तोंपर्यंत नाहीं, असा निश्चय करणें आवश्यक होतें. अर्थात् विस्तीर्ण उपवनात विहार करूनहि परडीत (पुष्पपात्रात) मावतील येवढीच फुलें घरीं आणता आलीं अशी हुरहुर मनाला लागल्याखेगीज राहत नाहीं. मला वाटतें बाहेर गेल्यावर नित्यव्यवसायात गुंतल्यावर काहीं दिवसांनीं ही हुरहुर नाहींशी होईल.

आपल्या आवडीचा एखादा विषय निवडून त्या विषयावरचीं पुस्तकें येथें वाचावीं म्हटलें तर तें सहजसाध्य काम नाहीं. कारण तशीं एकच विषयावरचीं पुस्तकें येथें भरपूर असतीलच असे नाहीं आणि जीं काहीं असतील तीं नेहमीं कोणा ना कोणाच्या सारखीं वाचनात असतात. त्यामुळें तीं लवकर मिळूं शकत नाहींत. मात्र पद्धतशीर claim system सुरू केल्यास तीं योग्य त्यावेळीं मिळूं शकतील. पण असें एकाच विषयाचे वाचन त्या विषयाचा अभ्यास करण्याच्या दृष्टीनें योग्य आणि आवश्यक असलें तरी तुरुंगाच्या आधींच्याच कंटाळवाण्या जीवनात तें फारसे मनोरंजक ठरूं शकत नाहीं. म्हणून मी येथें असा क्रम ठेविला आहे कीं, एकाच वेळीं २।३ पुस्तकें निरनिराळ्या विषयावरील वाचीत राहावयाचें म्हणजे रुचिपालट होऊन कंटाळा येत नाहीं. या दोन तीन पुस्तकांतहि एक पुस्तक विशेष गंभीर, तात्त्विक चर्चा करणारें असेल तर त्याच्या जोडीला एक अगदीं हलकें, कादंबरी लघुकथेसारखें करमणूक करणारें पुस्तक ठेवावयाचें म्हणजे दोन्ही पुस्तकांचें वाचन मोठ्या सुखानें करता येतें. मानवी मन हें गंभीर आणि मृदु अशा दोन्ही विचाराचें उत्पत्तिस्थान आणि संग्रहस्थान आहे. या दोन्ही विचारप्रवाहात आलढून पालढून विहार करण्यानें त्याची मनो-वृत्ति नेहमीं ताजी, टवटवीत, उल्लसित राहते. दादा टिळक (धुळ्याचे) हे नेहमीं असेंच करतात. त्यांच्या वाचनावरून मला ती क्लृप्ति सुचली आणि तिचा फार उपयोग होतो असा माझा अनुभव आहे.

पण, कित्येक वेळा मोठी गंमत होते. एखादें चिरवाछित पुस्तक आपण हेरून ठेवावें आणि कृपणाच्या घनाप्रमाणें तें आपण घ्यावयास गेलों कीं, दुसऱ्या कोणी तें लाबविलेलें — अर्थात् वाचायलाच — असावें असा अनुभव येतो. पुन्हा पुन्हा सावधानता बाळगूनहि आपल्या नजरकैदेतून पळून

जाणारा हा कैदी आपल्या चिकाटीची कसोटी पाहतो. काल हा एक वृद्ध प्राणी असून तो सारखा धावत असतो असा पाश्चात्यांचा एक संकेत आहे. त्याच्या डोक्याच्या पुढील बाजूस 'संधि' (opportunity) नावाचा केसाचा एक झुपका आहे. हा वृद्ध प्राणी समोरून धावत येत असता त्याच्या पुढच्या केसाच्या झुपक्याला हात घालून तो पकडला तरच तो हातात येतो. पण एकदा तो क्षण आपण जाऊं दिला की, त्या म्हातान्याच्या डोक्याच्या इतर भागावर टक्कल असल्याने त्याला पकडणे अशक्यच होते. तो आपला पुढे निघून जातो. इथलीं चांगलीं पुस्तके या वृद्ध प्राण्याप्रमाणेच पण एका वर्तुळात सारखीं धावत असतात. एकदा तीं दृष्टिपथातून निसटलीं की, काही काल दिसेनाशी होतात. पुन्हा तीं दिसलीं की, त्याच्यावर झडप घातली पाहिजे, नाहीतर चाललीं दुसऱ्या कोणाच्या तरी खोलीत ! काजवेच म्हणाना ! क्षणभर त्याचा प्रकाश दिसला की, आपण त्याला धरायला जावें तोच तो आपला प्रकाश आवरतो आणि कोठेंतरी निघून जातो. पुन्हा त्याच्या मार्गे जावें तो तोच प्रकार ! आणि आपली दिशा तरी तो किती बदलतो ! शेवटीं एकदाचा तो सापडला की, आपण त्याला हातरमालांत अलगद कोंडून ठेवतो. नाही तर तो उडून जावयाचा ! पाठशिवणीचा खेळ खेळता खेळता एखादे वेळेस आपल्यास हवें असलेलें पुस्तक सापडलें की, तें आपलें वाचन होईपर्यंत इतरांपासून जरा लपवूनच ठेवावें लागतें. अशा एक ना दोन किती तरी अडचणी इष्ट ग्रंथप्राप्तीत येत असतात. उदाहरणार्थ, पर्ले बकच्या कादंबऱ्या ! येथें तिचीं ५१७ पुस्तके तरी आहेत. पण मिळतात कुठें तीं लवकर ! परवां तिचें 'The Patriot' हें पुस्तक हेरून त्यावर claim' सुद्धा लागू केला. पण तेवढ्यांत तें दुसऱ्या कोणी अगोदर सांगितलें होतें म्हणून नेलें. पुन्हा तें कोठें गडप झालें कुणाला ठाऊक. पुन्हा पुन्हा वर उसळी मारून आपलें अस्तित्व आहे एवढेच दाखविणारा देवमासाच जणूं ! पण त्याची शिकार तरी सोपी असेल !

बहुतेक पुस्तके गुजराथ व मुंबई येथील लोकानींच चांगलीं आणलीं आहेत. एकंदरीत महाराष्ट्रीय लोकानीं फारशीं पुस्तके आणलेलीं नाहीत. कदाचित् येरवडा जेलमध्ये महाराष्ट्रीय लोकानीं खूप पुस्तके आणलीं असतील.

मासिकचीं द्राक्षे

कादंबऱ्यापासून तों साम्यवाद, फॅसिझम, तत्त्वज्ञान, धर्म, राजकारण या सर्व विषयावरील मसठी, इंग्रजी, गुजराथी, हिंदी पुस्तके आली आहेत. अर्थात इंग्रजी पुस्तकाचा भ्रूण सर्वात मोठा आहे. वैयक्तिक विषयावरील पुस्तकेंहि वैद्य डॉक्टरांनी आणली आहेत. एकंदरीत वाचनाची आवड असणाराला ही चांगली संधि आहे एवढें खरें !

*

*

*

शेवटी आमची दुर्बीण आज एकदाची तयार झाली. अहमदाबादचे प्रो. गोळे यांनी बॅडमिंटनचीं फुलें ज्या पुष्टपत्राच्या नळकांड्यातून येतात त्या नळकांड्यात काचा बसविण्याची युक्ति काढली आणि मग आम्ही ती नळकांडी घेऊन डॉ. खाडिलकरांकडे गेलों. तेथें साधारणपणें एक १६-१८ इंच लांबीचा बिंबबिंदु (Focus) असलेली +२ $\frac{1}{2}$ नंबरची काच व दुसरी २ इंच बिंबबिंदु असलेली +१८ नंबरची काच घेऊन त्या नळकांड्यात बसविण्याचें ठरविलें. काचा किंचित् मार्गेपुढें करता याव्या! म्हणून एक नळी दुसरीपेक्षा लहान, मोठ्या नळीत बरोबर बसेल पण फार घट्ट नाही. फार सैल नाही अशी तयार करण्याचें ठरलें आणि प्रो. गोळे काचा आणि नळ्या घेऊन कामाला लागले. सायंकाळीं त्यांनी दुर्बीण तयार केली आणि आम्ही पळिला मोर्चा चंद्रावर लावला तों काय ! चंद्र चागला मोठा दिसूं लागला. त्याच्यावरचे डागहि अधिक स्पष्ट दिसूं लागले. सप्तर्षीवर आम्ही मोर्चा फिरविला. वसिष्ठ आणि अरुंधती हे दोन तारे स्पष्ट दिसूं लागले. वसिष्ठाचा तारा नुसत्या डोळ्यांनीहि दिसतोच. पण अरुंधतीचा चागला दिसत नाही. तो या गावठी दुर्बिणीतून चागला दिसूं लागला. आम्हांला खूप आनंद झाला ! त्याची कल्पना ज्यांनीं असा काही नवा प्रयोग अगदीं किरकोळ सामुग्रीच्या साहाय्यानें केला असेल त्यानाच येऊं शकेल. इतरांना त्याचें महत्त्व वाटणार नाही. अगदीं लहानपणीं मी आंगणात एक गुलाबाची फांदी लावली होती. दररोज काळजीनें पाणी घालत असे. पण त्या झाडाचीं पानें वाळून एक एक निघून गेलीं. तसें नेहमी होतेंच. पण मला काहीं माहित नसल्यानें फार वाईट वाटलें. पण मी पाणी घालण्याचा क्रम चुकविला नाही. शेवटीं कांही

दिवसांनी त्या काडीला सुंदर कोंवळीं पानें फुटलीं. मला खूप आनंद झाला. सर्वाना मी तो चमत्कार (!) दाखविला. मोठ्या माणसाना त्यात माझ्याइतकें आश्चर्य आणि आनंद कसा वाटणार ! पण त्यांनी मला बरे वाटावें म्हणून खूप आनंद प्रकट केला. मला तें गुन्हाबाचें रोप अजूनहि स्पष्ट नजरसमोर दिसत आहे. त्यावेळच्या बालिश आनंदासारखाच आज-चाहि हा दुर्बिणीचा आनंद होता. दीक्षित आणि गोळे या दोघांनी ती श्रम-पूर्वक तयार केली. त्या परिश्रमाचें फळ मिळालें. पण तिच्यात अजून पुष्कळ सुधारणा करायला पाहिजेत.

१२-३-४३

येथें तुरंगात आलेली पुस्तकें आहेत तरी कोणतीं हें एकदा पाहणें जरूर आहे. मागें एकदां सगळ्या पुस्तकाची यादी करण्याचा बूट निघाला होता आणि काही पुस्तकाची यादीहि झाली होती. पण पुन्हा कुठें मार्श शिकली कुणास ठाऊक ! तें काम बंदच पडलें ! यादी केली म्हणजे कोणा-जवळ कोणतीं पुस्तकें आहेत तें कळतें आणि मग तीं मिळविणें सोपें होतें. 'ब' वर्गातील राजबंदीनीं स्वातंत्र्यदिनाच्या दिवशीं त्यांच्या जवळील पुस्तकाचें एक सुंदर प्रदर्शनच माडलें होतें म्हणे. ते लोक हीशी आहेत. आतां आमच्याकडेहि पुन्हा निदान यादी तरी करण्याच्या कामास सुरुवात केली पाहिजे. हें तुरंगातील जग एका दृष्टीने फार विशाल आणि दुसऱ्या दृष्टीने अगदीं क्षुद्र आहे. बाहेर पडल्यावर काय करावयाचे याची योजना ठरविण्याच्या कामीं त्याची विशालता दृष्टीस पडते. शिवाय प्रांतातील ठिकठिकाणचे प्रातिनिधिक बुद्धिमान लोक एकत्र आल्यानें, सर्व प्रांताचें सार एवढ्या थोड्या जागेंत आणल्यासारखें वाटतें आणि या एवढ्याशा जागेंत सगळा प्रांत सामावलेला दिसतो. याच्या उलट अगदीं लहान लहान योजना आखून त्या पार पाडणें हेंहि आम्हांला पुष्कळ महत्त्वाचें वाटतें.

नाशिकचीं द्राक्षें

उदाहरणार्थ टेनिस कोर्टावर पाणी टाकून त्याच्यावर रुळ फिरविणें. पुस्तकांची यादी ही अशीच एक महत्त्वाची गोष्ट वाटते.

*

*

*

आजच्या टाइम्समध्ये परवा पाहिलेल्या धूमकेतूबद्दल Jolley नावाच्या एका गृहस्थानें एक पत्र लिहिलें आहे. हा गृहस्थ म्हणतो की, सध्या सप्तर्षीजवळ दिसणारा धूमकेतू हा अगदी नवीन नसून गेल्या नोव्हेंबर डिसेंबरमध्ये पुनर्वसू नक्षत्राजवळ जो धूमकेतू दिसत होता तोच हा आहे. मिथुन राशीतून हा धूमकेतू कर्क व Leo minor यामधून आपला मार्ग आक्रमून सध्या सप्तर्षीजवळ आला आहे. आणि सप्तर्षीच्या तेजस्वी ताऱ्यामुळें त्याची जागा शोधणें सध्या सोपें होत आहे येवढेंच जानेवारी किंवा फेब्रुवारीमध्ये तो विशेष चांगला दिसत असे. पण शेपूट असें त्याला केव्हाहि नव्हतेंच.

अण्याचा नागपूर स्टेशनवर अपमान झाल्याची बातमी खोटी आहे, असें सरकारतर्फें जाहीर करण्यात आलें होतें. आज माझ्या तें वाचनात आलें. पण मद्रासकडे काहीं तसाच प्रकार झाला आहे. अण्याची बातमी एक खोटी असेल पण असे प्रकार ठिकठिकाणीं घडतात याविषयी शका नाही.

*

*

*

सावरकरांनीं आपल्या हिंदुपदपादशाही या पुस्तकाच्या दुसऱ्या विभागच्या सुरुवातीस एक सुंदर उतारा दिला आहे तो आज वाचल्यावर उत्तरेन घेतल्याशिवाय राहवत नाही. तो उतारा थॉमसमूरचा आहे. :—

“Go Freedom, whose smiles we shall never resign,
Go, tell the invaders the Danes.

‘Tis sweeter to bleed for an age at thy shrine,
Than to sleep but a minute in chains”

(स्वातंत्र्यदेवते ! तुझें स्मितहास्य आम्ही कधीहि सोडूं इच्छित नाही. जा ! त्या डेन्सना—स्वारी करणाऱ्यांना—सांग, तुझ्या मंदिरात युगानु-युगें रक्तस्त्राव होत पडलेलें परवडलें पण पारतंत्र्याच्या शृंखलांत एक मिनिटभरहि मला शोप नको.)

१३-३-४३

आमची दुर्बीण गोळे-दीक्षितांनीं सुधारली आहे. दोन्ही काचाचा विम्बविंदु मोजताना परवा जरा चुकला होता. आज तो बरोबर मापून बसविल्यामुळें दुर्बीण सुधारली. प्रथम आम्ही चंद्राकडे पाहिलें. चंद्र बराच मोठा दिसतो. सुमारे ७ पट मोठें दाखविण्याची दुर्बीणाची शक्ति झाली आहे. त्यामुळें चंद्र बराच मोठा दिसला. आज रंगबिरंगी छटांनीं काहीं त्रास दिला नाहीं. चंद्रावरचे खवले आणि उंचवटे चागले दिसत होते. मी शनि, रोहिणी, व्याध वगैरे ताऱ्याचा वेध घेण्याचा प्रयत्न करून मग सहज दुर्बीण कृत्तिका नक्षत्रपुंजावर रोंखिली. तों काय आश्चर्य ! कृत्तिकापुंज एकदम माझ्या दृष्टिपथात आला. एरवीं एवढ्या लहानशा दुर्बीणांत कोणताहि तारा आणणे कठीण जातें. एक तर तिचा व्यास लहान आणि दुसरें मोठें कारण म्हणजे पाहणाऱ्याचा हात सारखा थोडा तरी कापत असतो. हातात दुर्बीण धरून पाहताना हात थोडा जरी हालला तरी इष्ट लक्ष्य दृष्टिपथातून बाहेर जातें. आता आम्ही एक लाकडी stand (स्टॅंड) करून ध्यावयाचा ठरविला आहे. तो तयार झाल्यावर त्यावर दुर्बीण बसवून एकदा ती चागली रोखली म्हणजे मग काहीं त्रास होणार नाहीं. आणि कोणताहि तारा अगर तारापुंज दृष्टीच्या क्षेत्रात आणून ठेविला कीं, कोणालाहि तो सहज पाहता येईल. मला पहिल्याच प्रयत्नात यश मिळाल्यामुळे साहजिकच फार आनंद झाला. नुसत्या डोळ्यानें कृत्तिकेचे तारे चागलें स्पष्ट दिसत नाहींत, पण आमच्या दुर्बीणांतून ते अगदीं स्पष्ट दिसूं लागले. साधारणतः ते सप्तर्षीच्या आकाराचे वाटतात आणि त्यापैकीं दोन तारे तर चागलेच तेजस्वी दिसतात. सर्व तारे चागलें तेजस्वी आणि एकमेकापासून बऱ्याच अंतरावर दिसले. दीक्षितांनीं अजून कृत्तिकेवर प्रयोग केला नव्हता. त्यामुळें मी मला काय काय दिसतें हें मागितल्यावर त्याच्या चेहऱ्यावर अधीरतेचें जे पटल पसरले तें पाहून मला मोठी गंमत वाटली. त्यांना मी दुर्बीण दिली आणि त्यांनीं ती इष्ट दिशेला रोखली. पण त्यांना काहीं तो पुंज पकडता येईना. पण थोड्या

नाशिकचीं द्राक्षें

प्रयत्नानंतर जेव्हां एकदा त्यांना अकस्मात् तो तारापुंज दुर्बिणीतून दिसला तेव्हा ते एकदम आनंदानें उद्गारले, 'splendid !' (सुंदर !)

त्यानंतर मग अनेकांनीं तो पुंज पाहिला. मीहि पुन्हां ३।४ दां तो चागला पाहून घेतला. यापेक्षा मोठ्या आकाराची एक काच व डोळ्याकडे घरावयाची एक लहान काच दीक्षितानीं मागविली आहे. त्या कांचा आल्या तर फार बहार होईल. त्यातून पाहिलेला तारा साधारणपणें १०० पटीनें आस्त मोठा दिसेल असें वाटतें.

१४-३-४३

तुंगसागरच्या कोंडलेल्या जागेंत काही काहीं वेळा मन विटतें. उत्कृष्ट पुस्तकें, थोर लोकांचें सान्निध्य, लिहिण्यावाचण्यास सवड या सर्व गोष्टी अशावेळीं कुचकामाच्या ठरतात. म्हणून बागकाम करावयाचें ठरविलें आहे. भी. चांद्रेकर हे आमचे गुरु ठरले आहेत. त्यांना बागकामाची बरीच माहिती आणि चांगलीच आवड दिसते. तमेंच ते या कामात कुणाला आळस करूं देत नाहींत. हातात टोपली, चाकू, खिळे घेऊन ते ठरलेल्या वेळीं कामाला हजर असतात. मी स्वतः, चूडामण पाटील, मंगेशभाई, टिमकभाई असे त्यांच्याबरोबर, काम करणार आहों. बागकामात मौज असते. पण तितकेंच अंग मोडून काम करावें लागतें आणि ज्यावेळचें काम त्यावेळीं केलें तरच तें चांगलें होतें. आम्ही तयार करणार असलेली बाग चांगली होईल असें वाटतें. मनःपूर्वक केलेल्या शारीरिक श्रमांत किती आनंद वाटतो ! आमच्या या नव्या उपक्रमाकडे पाहण्याच्या इतर लोकांच्या अनेक दृष्टी आहेत. काहीं लोकांना वाटतें, 'काय ही मंडळी उगीच काहीं तरी करताहेत ! तें आपलें काम नव्हे !' काहीं लोकांना वाटतें, 'करतील चार दिवस उत्साहानें काम, मग देतील आपणच सोडून !' इतर काहीं तर स्वच्छ उपहास करतात. आणि काहीं लोक विशेष लक्षहि देत नाहींत. काहीं जण खिशात हात बाळून लांब उभे राहून सूचनांचा सपाटून वर्षाव करतात. पण कामाला

कर्धी हात लावत नाहीत. काहीं थोड्या लोकाना मात्र कौतुक वाटतें व त्यांचा आम्हाला सारखा उत्साह असतो. आमची खात्री आहे की, काहीं दिवसांनीं आमची बाग सुंदर रोपट्यांनीं आणि अतिसुंदर फुलांनीं डोळं लागली की, सर्वजण आम्हाला धन्यवाद देतील. अर्थात् आम्ही केवळ आमच्या मनोरंजनाकरिताच करीत आहों, धन्यवादासाठीं नाहीं !

१५-३-४६

आमच्या येथील शात जीवनप्रवाहात आणखी एक मोठी लाट उसळून गेली. हिंडलगा तुहंगातून ८ राजबंदी आज येथें आले. बेळगावहून लोक आले आहेत असें ऐकताच मी धावतच गेलो. कारण बेळगावशी माझा फार जुना संबंध ! माझें हायस्कूलचें शिक्षण तेथेंच सरदारस हायस्कूलमध्ये झालेलें. त्यानंतरहि वडील बेळगावासच असल्यानें मी तेथें मधून मधून सारखा जात असेच आणि त्यामुळे साहजिकच बेळगावबद्दल मला आपलेपणा अजूनहि वाटतो. प्रथम वाटतें, मनुष्याच्या लहानपणीं त्याचे जे संबंध आलेले असतात; त्याविषयी त्याला जी आत्मीयता वाटते तितकी आत्मीयता पुढील आयुष्यातील घनतर संबंधाबद्दलहि वाटत नसावी. बेळगाव जिल्ह्यांत अनेक लोक माझ्या ओळखीचे असल्यानें येथें येणारे लोक कोण आहेत ही साहजिकच मला उत्कंठा लागून राहिली. मी जाऊन पाहतों तों बहुतेक मंडळी मला माहीत असलेलीच होती. आलेल्या मंडळींत खुद्द श्री. गंगाधरराव देशपांडे होते, नारायणराव जोशी, बाबूराव ठाकूर, अध्यापक, हुली, केशवराव गोखले, जीवनराव याळगी आणि पुंडलीकजी हीहि मंडळी होती. यापैकी गंगाधरराव, ठाकूर, जीवनराव यांची माझी ओळख होती व इतरांना मी ओळखीत होतों एवढेंच. केशवराव गोखले आणि पुंडलीकजी यांना मी पुष्कळदा पाहिलें होते, त्याच्या-विषयी मला माहितीहि होती. पण अध्यापक हे मात्र मला बरेचसे नवीन होते. प्रथम गंगाधररावांना भेटलों. त्यांनीं माझी व माझ्या पत्नीची आणि

नाशिकचीं द्राक्षें

मुलीची चौकशी केली. माझ्या आईवडिलांची आणि भावाविषयीहि प्रभु विचारले. त्यांना भेटायला खूप लोक येऊं लागल्यामुळें मी तेथून उठलों आणि इतर मंडळींना भेटलो.

श्री. गंगाधरराव हे अखिल भारतीय पुढारी असल्याने त्यांच्याविषयी सर्वांना चांगली माहिती आहेच. येथे महाराष्ट्र आणि गुजरात, त्याप्रमाणेंच मुंबईचे पुष्कळ लोक आहेत. त्यात निरानिराळ्या मताचा अभिमान धरणारेहि लोक आहेत. पण त्या सर्वांना गंगाधररावाबद्दल जो नितांत आदर आणि प्रेम वाटतें तें पाहून मोठें कौतुक वाटतें. लहानपणापासून गंगाधररावाचा मी मोठा भाविक श्रोता आणि एकप्रकारें पूजक असल्याने त्यांच्याविषयी येथील लोकांत इतका आदर असलेला पाहून मला फारच समाधान वाटलें. आपल्यात आज एक बडी अखिल भारतीय व्यक्ति आली आहे असेच सर्वांना वाटत आहे. या वृद्ध तपस्व्याबद्दल वाटत असलेली निष्ठा, प्रेम आणि आदर ही प्रत्येकाच्या वागण्याबोलण्यात ओसंडून वाहत आहे. गंगाधरराव मागे कित्येक वर्षे वर्किंग कमिटीचे सभासद होते आणि मला वाटतें, पं. जवाहरलाल यांच्याबरोबर कित्येक वर्षे कॉंग्रेसचे—राष्ट्रसभेचे—सरचिटणीसहि होते. बेळगाव कॉंग्रेसचे ते स्वागताध्यक्ष होते. मराठीतकेंच ते कानडीतहि अस्खलित बोलूं शकतात. टिळकाचे एक निष्ठावंत अनुयायी म्हणून ते सर्वांस परिचित आहेत. एवढेंच नव्हे तर टिळकाचा राजकीय वारसा सांगण्याचा हक्क त्यांना बराच आहे असें म्हणावयास हरकत नाहीं. आज त्यांचें वय ७१-७४ आहे. या वयातहि त्यांची वादविवादाची हौस आणि त्यांचा अपूर्व स्वार्थत्याग आणि तरुणानाहि खरोखरी लाजवील असा उत्साह हीं पाहून हृदय अत्यादरानें भरून आल्याखेरीज राहत नाहीं. अजूनहि त्यांची शरीरयष्टि ताठ, सरळ आहे. कानानें मात्र थोडेंसे कमी ऐकूं येतें. चेहरा हंसतमुख आहे. त्यांच्या चेहऱ्यावरिल तेज मात्र वयोमानामुळें आणि कष्टा-मुळें कमी झालेलें दिसत आहे. परंतु एखादा जिद्दाळ्याचा विषय वाद-विवादास काढा. लगेच त्यांचा चेहरा पूर्वीच्या तेजानें चमकूं लागतो.

मी बेळगावला हायस्कूलमध्ये होतों. त्यावेळीं गंगाधररावांचीं भाषणें आम्ही मोठ्या आवडीनें आणि उत्सुकतेनें ऐकत असूं. त्यांचा विहासारखा

गंभीर आवाज 'आणि त्यावेळींही शुभ्र केसामुळें शोभणारी आदरणीय शरीरयष्टि याचा त्याच्या हजारों श्रोत्यावर फार खोल परिणाम होत असे. आमच्या हृदयात देशभक्तीची ज्योत न कळत पेटविण्यास त्याच्या प्रभावी वक्तृत्वातील स्फुल्लिगच कारणीभूत झाले. त्यांना 'कर्नाटकचा सिंह' ही पदवी लोकांनी उगीच दिली नाही. त्याचें धैर्य, त्याचें औदार्य, घडाडी आणि या सर्वांबरोबरच सारें रान दणाणून सोडणाऱ्या मृगराजाप्रमाणें त्याचा गंभीर आवाज या सर्व गुणांनी 'सिंह' ही त्याची पदवी सार्थ झाली आहे. मला आठवतें कीं, त्याच्या व्याख्यानाला लोक हजारोंनी जमायचे. त्यावेळीं दूरध्वनिक्षेपक नव्हते. पण गंगाधररावांना त्याची गरजहि नव्हती. कितीहि मोठा श्रोतृसमूह असो, त्याचा आवाज दूरदूरच्या कोंपऱ्यातून प्रत्येकाच्या कानावर आणि हृदयावर जाऊन आदळत असे. त्याच्या प्रभावी, अस्खलित भाषणांनी आमचीं हृदये थारून जात असत. आमच्यापुढे त्यांचा आदर्श सतत वास करीत असे. त्यांच्या वक्तृत्वाची ओळख महाराष्ट्रास आणि कर्नाटकास चागलीच आहे. पण हिंदुस्थानातील इतर प्रांतातहि त्यांचा तसाच लौकिक आहे. त्याच्या भाषणांनी आमचें हृदय अक्षरशः विरघळून डोळ्यावाटे तें ओघळून जात असे. त्याच्यासारखे परिणामकारक वक्तृत्व मी फारसें कोणात अजून पाहिलें नाही. त्याच्याविषयी त्यावेळीं जी श्रद्धा आणि जो आदर आम्हा तरुण मुलात त्यावेळीं निर्माण झाला तो उत्तरोत्तर वाढतच गेला आणि आजहि त्याच्यापुढे अत्यादरानें मस्तक नम्र झाल्याशिवाय राहत नाही.

मी हायस्कूलचा विद्यार्थी असताना सरदारि हायस्कूलच्या छात्रालयांत राहत असे. पण पुढें वडिलाची बदली खुद्द बेळगावासच झाली, त्यामुळें आम्ही ठळकवाडीस राहूं लागलों. आम्ही श्री. सुंठणकर याच्या बंगल्यांत राहात होतों व समोरच याळगींचा बंगला आहे. या याळगींच्या बंगल्यांतच गंगाधररावांचा बहुतेक मुकाम असे. मी कॉलेजमध्ये शिकत असल्यानें सारखा ठळकवाडीत राहात मसलों तरी सुटति तेथेंच जात असे आणि त्यामुळें गंगाधररावांना पाहण्याचा नेहमी प्रसंग येई. त्याचीं भाषणें ऐकण्याचाहि काही वेळा प्रसंग येई. एक दोन वेळा महात्माजी बेळगावास आले

नाशिकचीं द्राक्षें

असताना त्याचाहि मुकाम ठळकवाडीस असे. त्यावेळीं आम्ही धावत जाऊन त्याना त्याच्या बंगल्यात शातपणानें पाहत-ऐकत असूं. त्यावेळची दुसरी एक गोष्ट मला आठवते. पं. जवाहरलाल याचा दौरा चालू होता. ते बेळगावला येणार होते. अर्थात् त्याचा मुकाम याळगींच्याकडेच व्हावयाचा. त्याच्यासाठीं याळगींच्या मुलांनीं आमच्याकडे एक नवीन टेबलू होतें तें मागून नेलें. पण जवाहरलालाना थावायला कुठला वेळ असायचा ! ते त्याच्या घरीं आले. मला वाटतें त्यांनीं स्नान केलें आणि आपलें टॉयलेट आटोपलें आणि ते तडक सभास्थानाकडे गेले. त्या टॉयलेटसाठीं त्यांनीं आमच्या टेबलाचा उपयोग केला होता. आमच्या घरीं टेबल परत आले तेव्हा त्या टेबलाचें आम्हाला केवढें कौतुक वाटलें. त्याच्या पैमवाचा आम्हाला हेवा वाटूं लागला. माझ्या धाकट्या बंधूंना तर आपलें टेबल जवाहरलालांनीं वापरलें याचा खूबच आनंद झाला आणि ते उडया मारूं लागले.

गंगाधररावांचें वक्तृत्व अजूनहि कसें दमदार आहे, याचा महाराष्ट्रीयाना जमनादास निवडणुकीच्या वेळीं अनुभव आलाच आहे. श्री. अण्णासाहेब लठ्ठे याच्याबरोबर त्यांनीं दौरा काढला होता. त्यावेळीं गंगाधररावांची प्रकृति बरी नव्हती. पायावरहि काहीं व्याधि निर्माण झाली होती. त्याना धड चालवत देखील नव्हतें. पण राष्ट्रसभेच्या आणि जनतेच्या सेवेसाठीं त्याचा आत्मा धडपडत होता. राष्ट्रसभेविरुद्ध जमनादासांना पाठिंबा देताना टिळकाचा राजकीय वारसा समगणांच्या केळकरांनीं, अशा अर्थाचे उद्गार काढले होते, 'काँग्रेस मेलेली या डोळ्यांनीं पाहीन अशी मला आशा आहे.' ते शब्द वाचल्याबरोबर गंगाधरराव मेघगर्जनेलाहि लाजविणाऱ्या आवाजात म्हणाले, 'मी ठरविलें आहे कीं, महाराष्ट्रात माझा प्राण गेल्या तरी हरकत नाही, पण काँग्रेसचा संदेश महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यांतून पोचविल्याशिवाय मी राहणार नाही.' त्याच्या हृदयाच्या खोल गुहेतून निघालेल्या या गंभीर गर्जनेचा श्रोत्यांनीं टाळ्याच्या कडकडाटांनीं सन्मान केला हें सागावयास नकोच. त्याच्या वक्तृत्वाचा जोर अजूनहि पूर्वीइतकाच कायम आहे हें पुन्हा एकदां मला कळून आलें.

त्याचें तें व्याख्यान आणि त्यातील वर दिलेले शब्द अजूनहि माझ्या कानात घुमत आहेत.

श्री. याळगी हे आमच्या समोरच बेळगावला राहत होते. त्याचा सराफीचा घंदा आहे, पण आयुष्य देशसेवेला वाहिलेलें आहे. त्याचें सर्व कुटुंबच काँग्रेसप्रेमी आहे. सध्या जीवनराव याळगी याच्याप्रमाणेंच त्याचे बंधु कृष्णराव तुरंगात आहेत. जीवनरावाच्या पत्नीहि तुरंगाचा पाहुणचार घेत आहेत. त्याच्या कुटुंबातील बहुतेक सर्व मंडळींनी केव्हा ना केव्हा तुरंगाची हवा चाखली आहे. त्यांचें घर म्हणजे बेळगावचें सार्वजनिक अभ्यागतगृह आहे. कोणी लहानमोठे पुढारी बेळगावला आले की, त्याचा मुकाम याळगीकडेच असावयाचा. अर्थात् त्यांना आपल्या पिशर्वाचें तोंड काँग्रेसकार्यार्थ किती मोकळें सोडावें लागत असेल याची कल्पनाच केलेली बरी. माझे बंधु, बहीण शांति व वडील बहिणीचा मुलगा मुरलीधर—जो लहानपणीं आमच्याकडेच शिक्षणार्थ असे—हे सर्व याळगींच्या घरीं मोकळेपणानें जात येत असत. त्यांचीं मुलेंहि आमच्या घरीं येत जात असत. त्यांच्यापैकीं अरविंद आणि आमचा मुरलीधर यांची अगदीं जोडी असे. मला वाटतें, दोघांमधील अकृत्रिम स्नेहभाव आजहि कायम आहे. त्यावेळीं ते दोघे बालवयस्क होते. आज व्यवहाराच्या—संसाराच्या—उंबरठ्यावर उभे आहेत. याळगींच्या घराचीं वसंत, अनंत, चिदंबर, वगैरे मुलें आमच्या घरीं येऊन अगदीं मोकळेपणानें माझ्या वडिलांशीं गप्पा मारीत बसावयाचीं. मोठीं, सरळ, धाडशी होती तीं मुलें !

श्री. बाबूराव ठाकूर,—धोंडो राजाराम ठाकूर—हे बेळगांवच्या नरुण भारतचे संपादक. प्रथम 'नरुण भारत' हें मासिक होतें आणि त्याचे संपादक श्री. शंकर दिनकर करंदीकर हे होते. पुढें त्याचें रूपान्तर साप्ताहिकांत झालें आणि श्री. ठाकूर हे त्याचे संपादक झाले. पण फक्त नांवापलीकडे या साप्ताहिकाला जुन्या मासिकाचा काहींच वारसा मिळाला नाहीं असें दिसतें. नवीन साप्ताहिक ठाकूर यांनींच स्थापिलें व आजपर्यंत त्यांनींच तें अत्यंत यशस्वीपणें चालविलें आहे. मध्यंतरीं कामाच्या सोयीसाठीं त्यांनीं पत्राचें संपादकत्व काहीं इतर व्यक्तींवर सोंपविलें होतें पण पुन्हा

नाशिकचीं द्राक्षें

त्यांना स्वतःलाच त्या कामाला जुंपून ध्यावें लागलें. जिल्हा पत्रात तरुण भारताचें स्थान किती उच्च आहे हे महाराष्ट्रातील जिल्हापत्राकडे वरवर नजर टाकणाऱ्यांनाहि सहज समजण्यासारखें आहे. वृत्तपत्र उपयुक्त, मनोरंजक आणि सर्वसंग्राहक करण्यासाठीं लागणाऱ्या सर्व साधनांचा ते कुशलतेनें उपयोग करतात त्यांचें संपादकीय धोरणहि स्वच्छ आणि तेजस्वी आहे. 'तरुण भारत' हें एक आदर्श जिल्हापत्र आहे अशी माझी ठाम समजूत आहे.

पण बाबुराव ठाकूराना पत्राचे क्षेत्र फार अपुरें पडतें. राष्ट्रीय विधायक कार्यात ते नेहमीं असतातच. पण वेळगाव जिल्हा प्राथमिक शिक्षण समिति स्थापून तिचे कार्यवाह म्हणून त्यांनीं चालविलेलें कार्य मोठें महत्त्वाचें आहे. साक्षरताप्रसारकाऱ्यांत गुंतलेल्या कार्यकर्त्यांना या कार्याचें महत्त्व आणि त्याचा व्याप याची चांगली कल्पना आहे. सान्या जिल्ह्यात पद्धत-शीरपणें साक्षरता प्रसाराचें काम चालवून नवीन नवीन योजना आखून त्या पार पाडणें हें काम अत्यंत जबाबदारीचें आहे. तें काम हे करीत असतात. निष्ठावंत उद्योगी कार्यकर्ते म्हणून मी पुष्कळ वर्षांपासून त्यांना ओळखीत आहे.

श्री. नारायणराव जोशी हे मुंबई विधि मंडळाचे उपाध्यक्ष होते. उत्तम वकील म्हणून त्यांची वेळगावला ख्याति आहे. श्री. हुली हे सौंद-रीचे असून वेळगाव जिल्हा काँग्रेस कमिटीचे अध्यक्ष आहेत. त्यांना मार्गे म्हणे एकदां दहा वर्षांची शिक्षा झाली होती. त्यापैकी साडेतीन वर्षे त्यांना ती शिक्षा भोगावी लागली. त्यांना ज्ञानेश्वरी, तुकारामाची गाथा वगैरे संत वाङ्मय मुखोद्गत आहे. त्यांची मातृभाषा कानडी पण मराठी संतवाङ्मय त्यांनीं आपलेंसे केलें आहे हें खरोखर कौतुकस्पद होय. त्यांची माझी ओळख नव्हती, त्याचप्रमाणें अध्यापकांचीहि ओळख, त्यांचें नांव ऐकण्या-पलीकडे मला नाहीं.

श्री. केशवराव गोबळे हे मुंबई विधिमंडळाचे सभासद असून काँ. पक्षाचे प्रतोद होते. आम्ही हायस्कुलमध्ये वेळगावास होतो तेव्हां त्यांनीं आपल्या राजकीय यात्रेस मुक्तात केली होती. अलीकडे त्यांचीं व्याख्याने ऐक-

